

ZÜRKÂNÎ'NİN MENÂHİLÜ'L-İRFÂN'I ÜZERİNE BİR İNCELEME

Faruk VURAL
Öğr. Gör. Dr., Fatih Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
vuralfaruk@hotmail.com

Öz

Asırlar boyu Kur'ân'ın sistematik bir bütünlük içinde anlaşılması için yazılan iyi niyetli birçok eser, zengin bir miras olarak günümüze kadar gelmiştir. Bu zengin muhtevalı eserler başta Kur'ân tefsircilerine sonra da Kur'an'la ilgilenen bütün araştırmacılara, Kur'ân'la doğrudan ya da dolaylı ilgisi bulunan konuları öğrenmelerine ilişkin metodik bilgiler sunmaktadır. Hicri II. asırda başlayan tedvin gayretleri, günümüze değin devam etmiştir/etmektedir.

Son dönemde Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî tarafından kaleme alınan "Menâhilü'l-İrfan fi Ulûmi'l-Kur'ân" isimli eser, modern dönemin en önemli Kur'ân ilimleri eseridir. Eser, konuları sınıflandırmadaki başarısı, kavramlara getirdiği tanımlamalar, alanında daha önce yazılmış kaynaklardan faydalanmasıyla birlikte getirdiği yeni bakış açıları ve metoduyla sonraki tefsir ve Kur'ân ilimleri araştırmacılarının vazgeçilmez başvuru kaynağı olmuştur. Ancak özellikle Suyûtî'nin el-İtkân eserinin etkisi altında olduğu da bir gerçektir. Bazı başlıklar el-İtkân'ın özeti gibidir. Kur'ân konuları hakkında oryantalist ve modernistlerin ortaya attıkları şüphe ve tereddütlere verdiği cevaplar orijinaldir. Ancak bazı tereddütlere cevaplarda zorlamalar olduğu da açıktır. Kitapta metodolojik bir dil yerine edebî yönü yüksek bir dil hâkimdir.

Anahtar kelimeler: Zürkânî, Kur'ân, Menâhilü'l-İrfân, Ulûmü'l-Kur'ân, Tefsir

A REVIEW OF MANAHIL AL-IRFAN FI ULUM AL-QUR'AN OF AL-ZURQANI

Abstract

There is a rich heritage of literature developed over the centuries dedicated to a wholesome and methodological understanding of the Qur'an. This literature serves as a primary source of knowledge for exegetes and other researchers interested in themes that are directly or indirectly related with the Qur'an. This scholarship of systematic study and categorization started in the second century after Hijrah and is still ongoing.

Manahil al-Irfan fi Ulum al-Qur'an authored by Muhammad Abdul Azim al-Zurqani is the most significant work on Qur'anic studies in recent times. It has become a main source of reference in tafsir studies thanks to its achievement in classification of themes while making a comprehensive citation of former resources with new perspectives. It is also a fact that it was written very much under the influence of Suyuti's *al-Itqan* as some of the titles are like a summary of al-Itqan. It is unique in providing answers for the doubts and

questions raised by orientalist and modernists on some of the Qur'anic issues. Yet, it is also noticeable that some answers were not satisfactory enough. The language of the book has more of a literary rather than a methodological style.

Keywords: Zurqani, Qur'an, Manahil al-Irfan, Ulum al-Qur'an, Tafsir

Giriş

“Tefsir Usulü” ya da “Ulûmü'l-Kur'ân” diye tanımlanan Kur'ân İlimleri, Kur'ân'ın anlaşılmasını kendisine hedef edinmiştir. Dolayısıyla ilk müfessirler Kur'ân ilimleri olgusunu, Kur'ân'ın anlaşılmasına ve yorumlanmasına imkân hazırlayan “ilmî araç” olarak algılamışlardır. Bu bakımdan bütün Kur'ân ilimleri iç içe girmiştir. Ulûmü'l-Kur'ân'ın ana bilgi malzemesi Kur'ân ve özel inceleme alanına giren konulardır.

A. Ulûmü'l-Kur'ân'ın Tarihsel Gelişimi

Ulûmü'l-Kur'ân/Kur'ân ilimleri, Kur'ân'ın anlam derinliğini kavramaya yönelik kullanılacak bilgiler ve Kur'ân'ı konu alan araştırma alanlarıdır. Vahiy sürecinin son kutsal kitabı Kur'ân'ın nasıl anlaşılacağını değil, anlama çabasında bir pusula görevi görmektedirler.

Ulûmü'l-Kur'ân kavramının ilk kullanımı araştırmaların konusu olmuş, ulaşılan verilere göre tespitler yapılmıştır. Araştırmalarımız neticesinde şunu gördük ki, bu kavramı ilk kullanan mütercim ve edip İbnü'l-Merzûbân el-Muhavvelî (ö. 309/721)'dir. “el-Hâvî fî Ulûmi'l-Kur'ân” eserinin isminde bu kavramı kullanmıştır.¹ Anlaşıyor ki kavramın eser ismi olarak kullanımı oldukça eskilere dayanmaktadır. Ancak şu bilinmelidir ki, “Ulûmü'l-Kur'ân” tabirine bundan önceki dönemlerden itibaren yer verilmişse de bununla günümüzde anlaşılan türden bir mânanın kastedildiğini söylemek zordur.²

Zürkânî'ye (ö. 1948) göre, bu kavramı ilk kez bütün Kur'ân ilimleri konularının bütününe içermemekle birlikte “el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân” isimli eserinde Ali b. İbrâhim el-Havfî'nin (ö. 430/1038)'ni kullanmıştır.³ Müstakil Kur'ân tefsiri olan bu eser kavramın kullanımı yönüyle ilk sayılsa da bir Kur'ân ilimleri eseri sayılması tartışmaya açık bir konudur. Kavramın bütün ilimleri içermesi bakımından kullanılması Zerkeşî (ö. 794/1391)'nin *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* adlı eseri ile olmuştur.⁴

¹ İbn Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dârü'l-Marife, Beyrut, 1997, s. 114.

² Birışık, Abdülhamit, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *DİA*, LXII, 133.

³ ez-Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-Irfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, yy, ts., I, 3.

⁴ Demirci, Muhsin, *Tefsir Usulü*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 2013, s. 132.

Kur'ân'ın anlaşılması için iniş ortamının, dilin, muhatapların, Hz. Peygamber'in beklentilerinin vs. ne denli önemli olduğu anlaşılmalı, bu bilgiyi sağlayacak ne kadar veri varsa bunlar toplanmıştır.⁵ Kur'ân'ın iç düzeni ve okunuş biçimlerini ele alan tecvid ve kıraat gibi konuları bir kenara bırakacak olursak Ulûmü'l-Kur'ân konularının daha çok dil ve tarih alanlarında kümeleştiğini görmek mümkündür. Klasik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarından İtkân'a bakıldığında ele aldığı konular şunlardır: İtkân'ın ilk konusu "Mekkî ve Medenî Bilgisi"dir. Bunun ötesinde Suyûtî, Rasûlüllah'ın seyahati sırasında, uyurken veya uyanık iken, kışın veya yazı vb. inen âyetleri çok daha ayrıntılı bir şekilde değerlendirmektedir. Nüzul sebebi bilgisi, ilk inen, en son inen, ayır ayrı ve bütün olarak inen âyetler şeklinde oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Temeldeki bu tarihsel bakış açısının çarpıcı kanıtları arasında "Bazı Sahabe'nin Diliyle İnen Âyetler" ve "Kendisi Hakkında Âyet İnenlerin İsimleri" gibi konu başlıklarına da rastlamak mümkündür. Diğer taraftan, geri kalan konular büyük oranda Kur'ân'ın dili ile ilişkilidir.⁶

İbrahim Görener ise, Kur'ân ilimleri ile ilgili kuşatıcı ve modern bir tasnif yapmaktadır: "Kur'ân ilimlerinde geçen başlıkları bu amaçla gruplandırarsak iki başlık karşımıza çıkmaktadır: Dil ve belagat konulu Kur'ân ilimleri ki bunlar "Garîbu'l-Kur'ân", "İ'câzü'l-Kur'ân", "Emsâlü'l-Kur'ân", "Müşkilü'l-Kur'ân", "Mecâzü'l-Kur'ân", "Fevâtihu's-Süver", "Üslûbü'l-Kur'ân", "Aksâmü'l-Kur'ân", "Tekrârü'l-Kur'ân", "el-Vücûh ve'n-Nezâir", "Mübhemâtü'l-Kur'ân", "Hitaplar", "Sual ve Cevaplar", "Tenâsübü'l-Kur'ân", "İ'râbü'l-Kur'ân" gibi. İtikad, tarih, sosyoloji, psikoloji ile ilgili Kur'ân ilimleri ise, "Kasasü'l-Kur'ân", "Esbâbü'n-Nüzûl", "Nâsîh-Mensûh", "Mekkî-Medenî", "Halku'l-Kur'ân."⁷ gibi. Görener'in kendi tasnifiyle ilgili yorumu şudur:

⁵ Görener, İbrahim, "Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 234; Birişik, Abdülhamit, "Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. XIX, sayı. 1, yıl. 2006, s. 29-43.

⁶ Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire ne Oldu?* Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, s. 49.

⁷ Görener, *age*, s. 234; Zerkeşî'nin sınıflandırması ise şöyledir: "Ma'rifetu Esbâbi'n-Nüzûl", "Ma'rifetu'l-Münasebât beyne'l-Âyât", "Ma'rifetu'l-Fevâsili Ruûsü'l-Ây", "Fi Cemi'l-Vucûhi ve'n-Nezâir", "İlmu'l-Müteşâbih", "İlmu'l-Mübhemât", "Fî Esrâri'l-Fevâtihî ve's-Suver", "Fî Havâtimi's-Suver", "Ma'rifetu'l-Mekkî ve'l-Medenî", "Ma'rifetu Evveli mâ Nezele fi'l-Kur'an ve Âhiri mâ Nezele", "Ma'rifetu alâ Kem Lugati'n-Nezele", "Fî Keyfiyeti İnzâlihî", "Fî Beyâni Cem'ihî", "Ma'rifetu Taksîmihî", "Ma'rifetu Esmâihî ve İştikâkâtihâ", "Ma'rifetu mâ Vekaa fihi min gayri lugati ehli'l-Hicaz min Kabâili'l-Arab", "Ma'rifetu ma fihi min gayri lugati'l-Arab" "Ma'rifetu Garîbihî "Ma'rifetu't-Tasrîf (Sarf İlmi), "Ma'rifetu'l-Ahkâm min Ciheti İfrâdihâ ve Terkîbihâ (Nahiv İlmi), "Ma'rifetu Kevni'l-Lafzî ve't-Terkîbi Ahsenu ve Efsahu (Beyan ve Bedii İlmi), "Ma'rifetu İhtilâfi'l-Elfâz (Kıraat İlmi)", "Ma'rifetu'l-Vakf ve'l-İbtidâ", "Ma'rifetu Tevcihi'l-Kirâât (Kıraat İlmi)", "İlmu Mersûmi'l-Hat", "Ma'rifetu Fedâilihî", "Ma'rifetu Havassihî", "Hel fi'l-Kur'ani Şey'un Efdalü min Şey", "Fî Âdâbi Tilâvetihî ve Keyfiyyetihâ" "Fî ennehû hel yecüzü fi't-Tesânif ve'r-Resâil ve'l-Hutab İsti'mâlu ba'dü âyâtihî'l-Kur'an", "Ma'rifetu'l-Emsâlî'l-Kâineti fihî", "Ma'rifetu Ahkâmihî", "Fî Ma'rifeti

“Burada dikkatimizi çeken husus, Kur’ân ilimlerinin hepsinin de ya tarihsel olaylarla ya da dil yapısıyla ilgili olduğudur. Bu ilimlerin hiçbirisi Kur’ân’ın nasıl anlaşılması gerektiğine ilişkin bir bilgi vermemektedir. Böylece Kur’ân ilimlerinin yazılmasındaki amacın, Kur’ân’ın anlamlarına ulaşmaya çalışan bir kişiyi bir bakıma vahiy asrına taşıyarak olayları orada müşahade etmesini sağlamak olduğunu söylememizin sebebi de bu durumdur.”⁸

Çağdaş “Ulûmü’l-Kur’ân” literatüründe söz konusu farkın mahiyeti tam olarak açıklanmadığı gibi bu konuda kategorik bir ayırımdan söz etmeyi haklı kılabilecek bir Tefsir Usulü kitabı da henüz yazılmış değildir. Diğer taraftan, “Tefsir Usulü” isimli kitaplardaki muhtevanın özellikle Zerkeşî’nin (ö. 794/1392) el-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân’ı ile Suyûtî’nin (ö. 911/1505) “el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân” adlı ansiklopedik eserinden⁹ mümkün mertebe sistematik biçimde özetlenmiş malumattan oluşması “Ulûmü’l-Kur’ân” ile “Usûlü’t-Tefsîr” kavramları arasında hemen hiçbir fark bulunmadığına ilişkin somut bir gösterge sayılabilir.¹⁰ İlk dönemde Kur’ân ilimleri konusal başlıklar halinde ele alınmıştır. Örneğin, “Esbab-ı Nüzul”, “Garîbü’l-Kur’ân”, “en-Nasih ve’l-Mensûh” gibi disiplinlerde eserler verilmiştir.

Tahsin Görgün Kur’ân ilimlerine dair yazılan eserler arasında üçünü öne çıkarmaktadır. “Ulûmu’l-Kur’ân, İslam toplumunun teşkil ettiği bir dünya içinde, bu dünyanın sürdürülebilmesinin bir yöntemi olarak ortaya çıkmış ve bu vazifelerini günümüze kadar sürdürmüşlerdir. Bu ilimlerin teferruatta ne gibi neticeler ortaya çıkardığı, Tefsir Usulü alanında “el-Burhân”, “el-İtkân”, “Menahilu’l-İrfân” vb. eserlere bakılarak ortaya

Cedelihi”, “Ma’rifetu Nâsihihi min Mensûhihi”, “Ma’rifetu Mûhimmi’l-Muhtelif”, “Ma’rifetu’l-Muhkem mine’l-Müteşâbih”, “Fî Hükmi’l-Âyâti’l-Müteşâbihâti’l-Vârideti fi’s-Sıfât”, “Ma’rifetu İ’cazihi”, “Ma’rifetu Vucûbi Tevâturihi”, “Fî Beyâni Muadadi’s-Sünneti li’l-Kur’an”, “Ma’rifetu Tefsîrihi ve Te’vilihi”, “Fî Vucûhi’l-Muhâtabât ve’l-Hitâb fi’l-Kur’an”, “Fî Beyâni Hakikatihî ve Mecâzihi”, “Fî’l-Kinâyât ve’t-Ta’riz fi’l-Kur’an” “Fî Aksâmi Mane’l-Kelâm”, “Fî Esâlîbi’l-Kur’an ve Fünûnihi’l-Belîga”, “Fî’l-Kelâm ale’l-Müfredât mine’l-Edevât”, ez-Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed, el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), Dâru İhyâi’l-kütübi’l-Arabiyye, Beyrut, 1957, I, 9-12; Suyûtî’nin tasnifi için bkz. es-Suyûtî, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân, (thk. Muhammed Ebu’l-Fadl İbrahim), el-Hey’etü’l-âmme li’l-kitâb, Mısır, 1974, I, 3-5.

⁸ Görener, *age*, s. 234.

⁹ Aslında dönemin şartları açısından el-İtkân’ın bir ansiklopedik mahiyet taşıması Muhammed Arkoun’un dediği gibi Taberî’nin tefsirde yaptığı gibi, büyük bir literatürden yararlanıp belki de uzun zaman bilinmez kalacak malzemeyi kurtarmış ve yitirilmesine engel olmasıyla ilgilidir. Arkoun, Muhammed, Kur’ân Okumaları, (çev.) Ahmet Zeki Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 36; İmamoğlu, İbrahim Hakkı, Celâleddîn es-Suyûtî Ve Kur’ân İlimlerindeki Yeri (el-İtkân Örneği), Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 295

¹⁰ Öztürk, Mustafa, Kur’ân, Tefsir ve Usul Üzerine, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011, s. 30.

konabilir.”¹¹ XX. asırda Kur’ân ilimleri alanında Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin “Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur’ân”¹² adlı eseri öne çıkmaktadır.

B. Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî: Hayatı

Kur’ân ilimleri alanında seçkin ve seviyeli bir eser ortaya koyan şahsiyetin tanınması, hayatının ve ilmi gayretlerinin yeni nesillere örnek olması bakımından önemli olmasına rağmen Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin hakkında kapsamlı bir çalışma olmaması üzüntü vericidir.

Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî Mısır'ın batısında Santa şehrine bağlı Menûfiye kasabasının bir köyü olan Zürkân'da doğmuştur.¹³ Doğum tarihi tam tespit edilememekle birlikte 1893 olarak kabul edilir. Hz. Peygamber'in soyundan geldiği için Seyyid” olarak tanınmıştır. Kesin olmamakla birlikte Hz. Peygamber 55. dedesidir. Üç yaşında annesini yitiren Zürkânî, köyünün hocası Muhammed Menûfî'nin dersleriyle hafızlığını tamamlamış, babasını da kaybedince amcası himayesine almıştır. Amcası âbid, zâhid bir Zât olan Şeyh Seyyid Mursî Zürkânî'dir. 1911 yılında Ahmediye Ma'hedine (Enstitüsü) kaydolan Zürkânî 1910 yılında Usûlu'd-dîn bölümünden, 1925 yılında da Ezher Üniversitesi'nden mezun olan Zürkânî'nin ilk görev yeri 1926'da Zekâzık Medresesi'dir. Sırasıyla Tanta ve Kahire Ma'hedlerinde görev yapan Zürkânî, 1939 yılında Usûlu'd-Dîn Fakültesine geçerek “Kur’ân ve Hadis İlimleri” dersleri vermiştir.¹⁴

Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, güzelliğe önem verirdi. Kur’ân-ı Kerîm ve hadis okuduğunda onu çok güzel bir sesle okumaya dikkat ederdi. Çok güzel yazısı vardı. Güzel giyinir, güzel kokular sürmeyi severdi. Çok cömertti, kazancını hayır işlerinde harcardı, tek kuruş bile miras bırakmamıştı. Hizmetçisine çok iyi davranır, yediğinden yedirir, içtiğinden içirir, hizmetçilerinin de güzel elbiseler giymelerini sağlardı. Konuşma üslubu çok zarıftı, kimseyi kırmamaya dikkat ederdi. Talebelerine daima hikmetli, güzel sözlü olmalarını tavsiye eder; kendi görüşünde olmayan insanları anlayışla karşılardı. Onlarla güzel bir üslupta konuşup tartışırdı.

¹¹ Bekiroğlu, Harun *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013, s. 42.

¹² Kitabın isminin Türkçeye çevirisi “Kur’ân İlimlerinde İrfan Kaynakları” demektir. Kitap ismi Kur’ân’la ilgili bir yöntem arayışından daha çok irfanî bir bakış açısı ile konulara bakma gayreti düşüncesi uyarılmaktadır.

¹³ es-Sebt, Hâlid b. Osman, *Kitâbu Menâhili'l-İrfân li'z-Zürkânî: Dirâse ve't-Takvîm*, Dâr ibn Affân, Kahire, 2011, s. 44; Mertoğlu, Suat, “Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî”, DİA, LXIV, 579; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî'nin ismi hakkında tam bir ittifak yoktur. Bunda baskısı yapılan eserlerin kapaklarında “الرُّزْقَانِي” “الرُّزْقَانِي” fethalı ve ötreli harekelenmesinin etkisi büyüktür. Ancak araştırmalarımız ve Türkiye Diyanet Vakfı İslamî Araştırmalar Merkezi tarafından “Zürkânî” şeklinde kaydedilmesi sebebiyle “Zürkânî” nispetini tercih ettik.

¹⁴ es-Sebt, *age*, s. 44; Suat Mertoğlu, *agm.*, s. 580.

Öğrencisi Muhammed Gazalî (ö. 1996) üslubunun güzelliğini ünlü Arap edip Mustafa Lutfi Menfelûtî'nin¹⁵ (ö. 1924) üslubuna benzetir.¹⁶

Makalelerinin çoğunu "el-Hidâyetü'l-İslâmiyye" dergisinde yazan Zürkânî 10 Aralık 1948'de Kahire'de vefat etmiştir.¹⁷

Zürkânî'nin doğduğu yıllar Mısır'da İngiliz işgalinin başlama yıllarıdır. Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgali fikri ve siyasi gelişmeleri doğrudan etkilemiştir. İngilizlerin geçmişten gelen Osmanlı izlerini silmek için kullandıkları yol, Arap milliyetçiliğini güçlendirmek olmuştur.¹⁸ Esasen işgal ettikleri bütün Arap ülkelerinde İngilizlerin politikası hep aynı noktaya dayanmıştır: Toplumsal dayanışmanın ve birliğin en önemli unsuru dil ve kültürü yaralamak ardından kendi dillerine karşı bir hayranlık uyandırmak İngiliz işgalinin ana hedefidir.

Literatürde Mısır milliyetçiliğinin çok erken denilebilecek bir dönemde başlatılmasının başka sebepleri de vardır. Bu konuda Batı'da yapılan çalışmalarda karşılaştığımız kavrama ve kavramlaştırma (tercüme) noktasında iki temel problem ortaya çıkmaktadır. İlgili çalışmalarda belli başlı ortak özelliklerden biri Arapçadaki bazı terimlerin Batı dillerine tercümesi sırasında, bunlara Batı'daki karşılıklarının hâlihazırda kazanmış olduğu anlamlarının yüklenmesidir. İslam âleminde henüz tam oluşmayan siyasi bir tavır/akım, terimlerin Batı dillerine çevrilmesiyle birlikte sanki

¹⁵ 1876 yılında Asyût'a bağlı Menfelût beldesinde doğdu. Babası Muhammed Lutfi, Menfelût Şer'î kadısı ve Nakîbüleşrafi olup Hz. Hüseyin soyundan gelen Lutfi ailesine, annesi meşhur Türk ailelerinden Çorapçılar'a mensuptur. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledikten sonra Ezher'e girdi. Burada on yıl kadar süren öğrenimi sırasında başta dil ve edebiyat olmak üzere ahlâk, felsefe gibi derslere özel ilgi gösterdi. Arap nesir ve nazımının klasiklerini okuyup üslûbunu ve şiir yeteneğini geliştirdi. Dönemin Ezher şeyhi Muhammed Abduh'un derslerine devam etti, onun reformist görüşlerini benimseyerek seçkin öğrencileri ve dostları arasında yer aldı. Abduh'un muhaliflerinden olan Hidiv Abbas Hilmi'yi eleştiren bir şiirinden dolayı altı ay hapis yattı. Abduh'un vefatından (1905) sonra Ezher'den ayrılarak Menfelût'taki evinde münzevi bir hayat yaşamaya başladı. Sa'd Zağlûl Paşa'nın yabancı işgaline ve emperyalizme karşı başlattığı kurtuluş mücadelesini hararetle savunup destekledi. Sa'd Zağlûl'un maarif ve adalet nâzırlığı dönemlerinde nezâret kâtipliği (1909-1910), ardından Cem'iyet-i Teşriyye sekreterliği ve son olarak Meclis-i Nüvvâb sekreterliği görevlerini yürüttü. 12 Temmuz 1924 tarihinde Kahire'de vefat etti. Durmuş, İsmail, "Mustafa Lutfi Menfelûtî", DİA, XXIX, 134-136.

¹⁶ Sedat Sağdıç, "Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfân adlı eseri Çerçevesinde Kur'ân'a Yönelik Şüpheler Ve Verilen Cevaplar", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, s. 3; Ülkemizde Menâhilü'l-İrfân üzerine iki çalışma yapılmıştır. Bunlardan birincisi Sedat Sağdıç'a aittir. Bundan başka "Arif Serkan Eser'in, *Ulûmü'l-Kur'ân Geleneği ve Muhammed Abdulazim Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmü'l-Kur'ân*" isimli yüksek lisans çalışması vardır.

¹⁷ ez-Ziriklî, Hayrüddîn, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlmi li'l-melâyin, y.y., 2002, VI, 210; Ayrıca Reyhan Çağlayan Altun tarafından çalışılan ve halen devam etmekte olan "Ulûmü'l-Kur'an Açısından Menâhilü'l-İrfân" isimli bir doktora tezi vardır.

¹⁸ Ayyıldız, Erol, "Mısır'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dergisi*, Sayı: 1, cilt I, Yıl. 1, 1986, s. 69.

burada önceden varmış gibi görünmesine sebep olmakta ve Kur'ân-ı Kerim kaynaklı birçok terimin (mesela ümmet, millet) İslam âleminde kazandığı anlam yeteri kadar dikkate alınmamaktadır. XIX. yüzyıl İslam âlemi hakkında yapılan tarih araştırmalarının Batı milliyetçiliğinin gölgesinde yapılması bu çalışmalara damgasını vurmuş ve İslam âlemindeki hareketler Batı'da oluşan terimlerle ifade edilmiştir.¹⁹ Zürkânî'nin eserinde de bunun etkilerini görmek mümkündür. Geleneksel "Ulûmü'l-Kur'ân" eserlerinden farklı olarak modern kavramların etkileri Menâhil'de görülmektedir.

İngiliz işgalinin Mısır halkı üzerindeki etkileri farklı yönelimlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur: Zürkânî, Klasik Arap dilini en ideal model kabul eden muhafazakârlar (Ezher üniversitesi mensupları ile Mustafa Sadık er-Rafî²⁰, Emir Şekîb gibi bazı yazarlar) ile halk diyalektini ilim ve edebiyat dili olarak kabul etmeyen, fakat eski kültür dilinin de asrın ihtiyaçlarına göre ıslahını ve sadeleştirilmesini benimseyen mutedil yenilik taraftarları (Tâhâ Hüseyin v.b.)²¹ arasında yer almaktadır. Zürkânî'nin Mekkî ve Medenî âyetleri incelerken söyledikleri bunu göstermektedir: " وهذا الكتاب سيبقى إلى آخر الزمان ولغته ستبقى معه إلى آخر الأجيال. إن اللغات متغيرة وليس في العالم لغة تبقى غير متغيرة Bu kitap (Kur'ân), kıyamete kadar kalacaktır. Onun dili de (Arapça) asırlar sonuna kadar kalacaktır. Evrendeki bütün diller değişmektedir. Evrende sadece bir dil değişmeden kalacaktır. O da dinin kendisini koruduğu Arapçadır. Dinin kendisini koruma altına aldığı Arapçadan başka bir dil var mıdır?²² Öte yandan modern dönemle ortaya çıkmış problemlere cevaplar verirken yeni terim ve kullanımları gündeme getirmesi, kendisini ihtiyaca dayalı bir dile tercihe zorladığı anlaşılmaktadır.

Zürkânî'nin Menâhil'den başka "Menhelü'l-Hadîs fî Ulûmi'l-Hadîs" ismini verdiği bir hadis usulü eseri vardır. Menâhil'de zaman zaman hadis ilimlerine dair bu eserine atıflar yapar.²³ Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi'nde uzmanlar için kaleme aldığı "Bahsün fî'd-Da'veti Ve'l-İrşâd" isimli bir eseri daha vardır.²⁴

C. Menâhil'in İncelenmesi

¹⁹ Görgün, Hilal, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4. 2000, s. 107.

²⁰ Zürkânî'nin Mustafa Sâdık er-Râfî'ye karşı büyük saygısı vardır Ondan bahsederken, يقول حجة الأوب العربي فقيدهنا الرفاعي عليه سحائب الرحمة "Arap Edebiyatın Hücceti, yitirdiğimiz er-Rafî-rahmet bulutları üzerine olsun" demektedir. Zürkânî, *age*, II, 334; Diğer örnek için bkz. Zürkânî, *age*, I, 38.

²¹ Ayyıldız, *agm*, s. 72.

²² Zürkânî, *age*, I, 236; II, 137; II, 151.

²³ Zürkânî, *age*, II, 241, 248.

²⁴ Zirikî, *age*, VI, 210.

1. Menâhil'in Kısa Tanıtımı ve Karakteristik Özellikleri

Kur'ân ilimleri önceleri nakil merkezli iken, Menâhil kavram ve metod yönü ile öne çıkmaktadır. Bu nedenle Menâhil'in yeni kavramların oluşturulması ve tanımlanmasında önemli rolü bulunmaktadır.²⁵ Örneğin "Rivâyet tefsiri" kavramını -tespit edebildiğimiz kadarı ile- bugünkü meşhur anlamı ile ilk kullanan Zürkânî'dir²⁶ ve Kur'an'da, sünnette, sahabenin sözlerinde âyetlerin tefsiri için nakledilen rivayetlere "Rivayet tefsiri" adını vermiştir.²⁷ Diğer bir ifadeyle, o, rivayet tefsirini üçe ayırır: Kur'an'ın Kur'an'la, sünnetle ve sahabe sözü ile tefsiri. Tabii sözünün ise rivayet tefsiri mi dirayet tefsiri mi olduğu hakkında farklı görüşlerin bulunduğunu ifade eder.²⁸ Bu yaklaşım önceki Kur'ân ilimleri eserlerinde görülmemiştir.

Menâhil'de akıcı, açık ancak edebî bir dil kullanılmıştır. Bu okumayı kolaylaştıran ancak anlamayı zorlaştıran bir durumdur. Türkçeye tercümesi henüz yeni yapılabilmektedir.²⁹ Zürkânî bu hususu şöyle anlatır: "Üslup yazım metodumun düşünce ve ifadede yeni Ezher metoduna uygun olmasını istedim. Böylece bu asrın okuyucusunun anlaması ve konuyu sindirmesi kolay olacak, müdakkik bir Ezherli ile kültürlü bir yurttaş aynı seviyede anlayabilecektir. Zira her zamanın bir dili, lügati, mantık ve burhanı vardır. *"Biz her peygamberi, kendi milletinin lisanı ile gönderdik, ta ki onlara hakikatleri iyice açıklasın."*³⁰ Bu girişimde yeni bir şey ortaya koymuş, yeni bir düşünce üretmiş, yeni bir çığır açmış değilim. Muvaffak olabildiğim kadar anladığım hususları güzelce sunmaya gayret ettim. Konunun (Ulûmü'l-Kur'ân) bizzat kendisine gelince, aslan payı bunları bir araya getiren, bizim için yolu akıcı bir şehrah haline getiren, uzağı yakınlaştıran, parçaları bir bütün olarak sunan, arkalarında dehşete düşürecek kadar ilmi servet ve insanlık tarihi boyunca yeryüzünde var olmuş milletler arasında benzeri olmayan dopdolu kültür hazinesi bırakan âlimlerimizdir. Eğer biz bu mirasın idaresini iyi yapabilirsek, hiçbir güç ve maddi imkânın yanına bile yaklaşamayacağı ve mevcut durumun şimdikinden çok daha farklı olacağı bir pozisyon olacaktır. Ama olan olmuştur. Umuyorum ki yakın gelecek, hâlihazır üzüntü verici durumdan daha güzel olur.³¹

²⁵ Bekiroğlu, *age*, s. 222.

²⁶ Aydın, Muhammed, "Rivayet Tefsiri' Kavramı Ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 20 (2009/2), s. 5.

²⁷ Zürkânî, *age*, II, 11.

²⁸ Karagöz, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname V*, 2004/2, s. 50.

²⁹ Kur'ân İlimleri-Menâhilü'l-İrfân Tercümesi, çev. Halil Aldemir-Ramazan Şahan, Beka Yayıncılık, I-II cilt, İstanbul, 2015.

³⁰ İbrahim, 14/4.

³¹ Zürkânî, *age*, I, 4; Konuyla ilgili ayrıca şunları kaydeder: Yüce Allah'ın önümüzü açması ve tevfikinden sonra Kur'ân ve Kur'ân ilimleri, tefsir ve tefsir mukaddimleri, hukuk tarihi, Kelam ve Usul ilimleri, Psikoloji ve Ahlâk ilimleri, dergilerde veya başka mecralarda

Menâhil'de geleneksel Kur'ân anlayışına karşı geliştirilen modern yaklaşımlara cevaplar verilmektedir. Zürkânî'nin bunu önemseydiği şu ifadelerinde anlaşılmaktadır: "Kur'ân hakkında ortaya attığı şüphelere Yaşadığımız asrımızı esir alan şüphe ve tereddütlere cevap veren, gerçeği arayan hak ve İslam âşıklarının yürüdükleri yollardaki engelleri bertaraf eden bir ilaçla tedavi etmeyi istedim." ³² Dikkat çekici olan ise, iddia sahiplerinin deşifre edilmemesidir. "Bu şüphelerin tedavisinde bir araştırmacıda olması gereken ve eleştirinin gereği olan bilimsel tavrı gösterdim Özellikle de bu şüpheleri ortaya koyan bazı çağdaşların isimleri üzerine örtü örttüm, gizledim. Böyle davranmamın sebebi, dostluk ortamının oluşmasına katkı sağlamak, onların yanlışlarından dönmeleri beklentisi ve araştırmanın da güvenilirliğini sağlamaktır. Aynı zaman da taklit edilmesinler diye konularını göz ardı ettim."³³

Daha önce yazılmış ve Kur'ân ilimleri alanının baş eserlerinden olan el-Burhan'da Zerkeşî ele aldığı konuları 47 bölümde incelerken her başlığa "النوع- Nev' " adını vermiş, Suyûtî de (ö. 911/1505) el-İtkân'da 80 başlık altında konuları ele almış o da her başlığa Zerkeşî gibi "Nev" ismini vermiştir. Zürkânî ise Menâhil'i 17 başlığa ayırmış ve her başlığa "Mebhas" ismini vermiştir. Birinci mebhas, ilim kelimesinin sözlük anlamı ve ilimlerin tedvini döneminde kullanılışı, "Kur'ân" kelimesinin sözlük ve terim anlamı, değişik ilim dallarında Kur'ân'ın nasıl tanımlandığı, "Ulûmü'l-Kur'ân" kavramı ve anlamı, Ulûmü'l-Kur'ân'ın bir ilim olarak tedvini, konuları ve faydalarından oluşmaktadır. İkinci mebhas Ulûmü'l-Kur'ân teriminin doğuşu ve geçirdiği süreç, üçüncü mebhas Kur'ân'ın nüzülü, dördüncü mebhas, ilk nazil olan ayetler ve son nazil olan ayetler; beşinci mebhas sebab-i nüzul; altıncı mebhas Kur'ân'ın yedi harf üzerine nazil olma süreci ve kıraat farklılıklarının faydaları; yedinci mebhasta Mekkî ve Medenî konuları incelenmiştir. Mekkî ve Medenî ne demektir, bilmenin faydaları nelerdir, bilme yolları, Mekkî ve Medenî süreler ve ihtilaflar ve bu konu etrafında üretilen tereddütler ve bunlara cevaplar gibi. Sekizinci mebhas Kur'ân'ın cem'i, tarihi ve bu konu etrafında ortaya atılan tereddütler ve bunlara cevaplardan oluşmaktadır. Dokuzuncu mebhas Kur'ân âyet ve sûrelerinin tertibi; onuncu mebhas Kur'ân'ın yazımı, Kur'ân hattı (resmü'l-mushaf) konuları ile bu iki konu etrafında oluşmuş olan tereddütler ve bunlara cevaplar; on birinci mebhas kıraatlar ve kurrâlar ve kıraat ilmi ilmi ile ilgili tereddütler ve bunlara cevaplardan oluşmaktadır. On ikinci mebhas, tefsir ilmi ve müfessirler başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında tefsirin tarifi, tefsirin kısımları sahabi ve tabiîn müfessirler, bir müfessirin gereksinim duyduğu ilimler, rivayet ve re'y ile tefsir metotları ve ünlü tefsir kitapları ile bazı tefsir

Arapça veya tercüme edilmiş halde bulunan malzemedeki eski yeni demeden istifade ettim. Zürkânî, *age*, I, 9.

³² Zürkânî, *age*, I, 5.

³³ Zürkânî, *age*, I, 5.

ekollerini içerir. On üçüncü mebhasın başlığı Kur'ân'ın tercümesi ve hükmüdür. Bu başlık altında Kur'ân'ın tercümesi meselesi, Kur'ân tercümesinin anlamı ile Kur'ân'ın tercümesi etrafında oluşmuş tereddütler ve bunlara verilen cevaplar ele alınmıştır. On dördüncü mebhas nesih hakkındadır. Bu başlık altında neshin sözlük ve kavram anlamları, nesih-bedâ ve nesih-tahsîs arasındaki farklar, neshi kabul ve reddedenler, nesih konusunda hikmet-i ilâhiyeyi anlamak, neshi kabul ve reddedenlerin ortaya koydukları tereddütler ve cevapları, Kur'ân'daki nesih türleri, mensûh olarak şöhret olmuş âyetler gibi konular ele alınmaktadır. Menâhil'de en uzun yer tutan bahis nesih konusudur. On beşinci mebhas Kur'ân'ın muhkem ve müteşâbih başlığını taşımaktadır. On altıncı mebhas Kur'ân'ın üslubu; on yedinci mebhas de Kur'ân'ın i'câzı hakkındadır. Kur'ân'ın i'câzı başlığı altında incelediği bazı konular daha önce detaylı şekilde ele alınmamış ve Zürkânî'ye hastır. On dört vecihle Kur'ân'ın i'câzı incelenir. Mübahele âyetinin Kur'ân'ın i'câzını gösterdiğini kaydeder. İtâb âyetlerini câmi şekilde ilk defa ele alan yine Zürkânî'dir. İtâb âyetlerini Kur'ân'ın i'câzına kanıt olarak gösterir. Mebhasın sonunda Kur'ân'ın i'câzına dair yedi tereddüt ve bunlara cevaplarla kitabını tamamlar.

Menâhilü'l-İrfân'ın yazıldığı dönem ve gördüğü ilgi dolayısıyla birkaç baskısı yapılmıştır. Bu baskılardan bir tanesinde Ahmed Şemsüddîn tarafından ayet ve hadis tahrîci yapılmış ve kısa dipnotlarla açıklayıcı bilgiler verilmiştir.³⁴ Genelde iki cilt halinde basılan eser, son dönemde tek cilt halinde de basılmıştır.³⁵

2. Menahil'in Hedefleri

Menâhil'in hedefleri arasında doğru tefsir yapmak için gerekli malzemeyi ortaya koymak önceliklidir. Zürkânî bu çizgideki tefsirin kabul edilir tefsir olduğunu söyler. "Kur'ân'ı tefsir eden birinin en birinci müracaat edeceği malzeme, Hz. Peygamber'den yapılan rivayetlerdir. Bu rivayetler arasından zayıf ve mevzû (uydurulmuş) olanlardan sakınmalıdır. İkincisi, sahâbi kavlini kullanmaktır; çünkü sahâbenin sözü merfû hükmündedir. Üçüncüsü, mutlak olarak lûgatı (dil) kullanmaktır. Dördüncüsü, sözün anlamına uygun tefsir yapmaktır. Bu anlama da şeriat kanunu delalet eder. (Kur'ân'ın testinden geçmelidir) İbn Abbas'a Hz. Peygamber'in "Allah'ım! Onu dinde anlayışlı kıl, tevili öğret" duası bu anlamı ifade etmektedir.³⁶

Menâhil'in yazım hedeflerinden bir diğeri de, din-bilim arasında pozitif bir ilişki olduğunu, din ve bilimin iki ayrı alan gibi görülmesinin yanlışlığını ve Kur'ân'ın akla ve bilime verdiği değeri göstermektir. "Din ile

³⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, thr. Ahmed Şemsüddîn, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1988, I-II.

³⁵ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân*, Dârü'l-Marife, Beyrut, 2005; Demirci, *age*, s. 33

³⁶ Zürkânî, *age*, II, 49.

bilim arasında devam eden çatışma vardır ve bu sıcak savaş devam etmektedir. Din ve bilim arasında kökleri derin bir düşmanlık vardır.' aldatmacasıyla kandırılmış yığınlara, bu utanç verici ve ucuz oyunun gözler önüne sermek için her defasında İslam ve Bilim arasındaki yüksek bağı, derin ilişkiyi göstermek istedim. Bunların iddiasına göre sanki bilim inkârın müttefik, din de cehaletin eş anlamlısıdır.³⁷ "Ağızlarından çıkan o söz ne dehşetli bir söz! Ama onların iddia ettikleri, sırfyalandan ibaret!"³⁸

Menâhil'in ortaya koyduğu hedeflerinden biri de teşrî' hikmetlerini ortaya koymaktır. "İslam beşerin ihtiyacı, ilacı; ferdin olgunlaşma nedeni, toplumun düzen kaynağı olduğu bilinsin diye teşrîin esrarını ve hikmetlerini yeri geldikçe ortaya koyarak bilmeyenlere de göstermeye çalıştım. Böylece bu kara propagandanın önü kesilsin, dinin politik propagandaların aracı olmaması, dini kültürün popüler kültürden ayrılması, yürürlükteki mer'î kanunlar ile yerleşik inanç ve ibadet nişanesi emirlerin farklılığı ortaya konsun istedim. Bu da bildiğimiz kadarıyla yaygın sapkın ve çirkin iddialardan biridir."³⁹ Zürkânî bu düşüncelerini İslam'ı öven ünlü batılı düşünür ve araştırmacıların sözleriyle delillendirir. "Bu da yeterli değilse, insafılı Batı düşünürlerinden Fransız Gustave Le Bone, İngiliz Bernard Show'a ve İslam'ı araştırmış ve hakkında çalışmalar yapmış kimselerin yazdıklarına bakmalıdırlar. Sonra da İslam hakkında insafılı ve övücü açıklamalar yapan insanlara sormalıdırlar. "Fazilet odur ki, düşmanın dahi seni takdir etsin."⁴⁰ Menâhil'de "وَالْفَضْلُ مَا شَهِدَتْ بِهِ الْأَعْدَاءُ" "Fazilet odur ki, düşmanın dahi seni takdir etsin." sözü delillendirme amaçlı kullanılmıştır.⁴¹

Son olarak, Menâhil tasavvufî ve amelî bir hedef gözetmektedir ki Zürkânî bunu şöyle açıklar: "Bu kitabın sayfalarında değerli okuyuculara ve de özellikle irşad ve davet sahasına inmek üzere olan değerli öğrencilerime heyecan ve ruh vermek, uykuya dalmış olan himmetleri ayağa kaldırmak, ölmüş olan değerleri -Allah korusun- diriltmek en büyük arzumdur. Bu ruh her şeydir. İtici kuvvet ve parlak bir yaşam.. Gerçek ruh sadece Kur'ân'da bulunur bilakis Kur'ân doğru ruhun ta kendisidir. "İşte böylece sana da emrimizden bir rûh vahyettik."⁴² Dileğim bu istek ve hedeflerimde doğruyu bulmaktır, doğruya erişirsem bu Allah'ın bir bağıdır. Doğruyu bulamamam ise benim hatamdır, bunun için Allah'a istiğfar ederim. Ayrıca bir başka dileğim, bir yanlışı görenin bunu bana göstermesi ve doğruya yönlendirmesidir. Zira din nasihat üzerine kuruludur. Yardımlaştıkları sürece müslümanlar hayır üzerinedir.⁴³

³⁷ Zürkânî, *age*, I, 5.

³⁸ Kehf, 18/5.

³⁹ Zürkânî, *age*, I, 5-6

⁴⁰ Zürkânî, *age*, I, 6

⁴¹ Zürkânî, *age*, II, 338, 419

⁴² Şûrâ, 42/52

⁴³ Zürkânî, *age*, I, 4-8

Anlaşıyor ki Zürkânî'nin, Menâhil'i yazma amaçları arasında ilmî, bireysel ve toplumsal olanlarla birlikte irfânî olanlar da vardır. Zürkânî'nin din-bilim ilişkisi üzerinde bu kadar yoğun durmasında döneminde gelişen modernist Kur'ân ekollerinin etkili olduğunu düşünmekteyiz.

3. Menâhil'in Kaynakları

Son dönem yazılmış olması nedeniyle, Menâhil'de Tefsir ve Ulûmü'l-Kur'ân literatüründen istifade edilmiştir. Bununla birlikte, nahiv, belagat, hadis, fıkıh, usûl-ı fıkıh, kelam, tasavvuf, felsefe gibi alanlarla ilgili kitaplardan da faydalanmıştır. Zürkânî başvurduğu kaynakları bazen yazarıyla, bazen de kitabın ismiyle belirtir. İsim belirtmeden yaptığı alıntılar da vardır.

a. Ulûmü'l-Kur'ân Kaynakları

Zürkânî, Menâhil'de Tefsir ve Ulûmü'l-Kur'an'ın önde gelen ana kaynakları başta olmak üzere nahiv, belagat, hadis, fıkıh, usul-i fıkıh, kelam, tasavvuf, bilim gibi alanlarla ilgili epeyce kitaptan istifade etmiştir. Zürkânî'nin Menâhil'de başvurduğu en önemli Ulûmü'l-Kur'ân kaynakları Bedreddîn Zerkeşî'nin "el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân"ı ve Celaleddîn es-Suyûtî'nin "el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"ıdır. Zürkânî kimi zaman özetleyerek, kimi zaman da modern bir kategorize ile bu iki önemli kaynağa müracaat etmiştir.

I. Zerkeşî'nin "el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân"

Zerkeşî'nin el-Burhân'ı klasik Ulûmü'l-Kur'ân literatürünün en önemli eserlerinden başında gelir. Bu özelliği nedeniyle, telif edildiği günden bugüne kadar Suyûtî başta olmak üzere Kur'ân araştırmacılarına kaynak olmuş ve en temel başvuru kaynağı olma vasfını halen korumaktadır.⁴⁴

Kur'ân ilimleri ile uğraşanların bigâne kalamadığı gibi Zürkânî de el-Burhan'dan oldukça faydalanmıştır.⁴⁵ Örneğin "تنزلات القرآن" bahsi el-Burhân'ın 12.Nev' olarak anlattığı "في كيفية إنزاله" bahsinin geniş olarak izahı gibidir.⁴⁶ Ayrıca Zerkeşî'nin "el-Bahrü'l-Muhî" ⁴⁷ isimli eserine de başvurmuştur.

⁴⁴ Deliser, Bilal, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2012; Tarâ Ferhad Şakir, *el-Müstevâ's-savti mine'z-Zevâhiri's-savtiyye, inde'z-Zerkeşî fî'l-Burhan*, Âlemü'l-kütübi'l-hadîs, İrbid, 2013; Mustafa Öztürk, "Zerkeşî'nin Kaynakları; el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı. 2, Temmuz-Aralık 2003, ss.183-211; Pakiş, Ömer, "Zerkeşî'ye Göre Mana, Tefsir ve Te'vîl," *Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sayı. 2, 2006, s. 315-335

⁴⁵ Zürkânî, *age*, I, 15, 35, 36, 38, 120, 121, 347, 358, 385; II, 10, 49, 78

⁴⁶ Zerkeşî, *age*, I, 228; Zürkânî, *age*, I, 43-46

⁴⁷ Zerkeşî'nin fıkıh usulü alanındaki eserlerinin yazılış sırası açıkça bilinmemekle beraber "büyük kitabım" diye andığı ve henüz otuz iki yaşında iken kaleme aldığı "el-Bahrü'l-

II. Suyûtî'nin "el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"

Çok geniş bir ilmi yelpazede eserler veren Suyûtî, Zerkeşî'nin el-Burhân'ını kendine has bir tarzda kurgulayarak meşhur eseri "el-İtkân"ı yazmıştır. Tefsir çevrelerinde büyük ilgi gören el-İtkân'ı merkeze alan birçok çalışma yapılmıştır. el-İtkân merkezli çalışmalar arasında el-İtkân'ı sadeleştirme çalışmalarına da rastlanır. ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân⁴⁸, "Muhtasarü'l-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"⁴⁹, "Tezhîb ve Tertîbu İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân"⁵⁰ gibi. Harun Bekiroğlu'nun "el-Burhân ve el-İtkân Adlı Eserlerin Tefsir Metodolojisi Bakımından Değerlendirilmesi" isimli doktora tezi de çok kıymetlidir.⁵¹ Suyûtî'nin yaptığı alıntıların el-Burhân'dan birebir olanları da vardır. "مَا نَزَلَ مُشَيِّعًا"⁵², "وَأَمَّا غُلُومُ الْقُرْآنِ فَثَلَاثَةٌ تَوْحِيدٌ وَتَنْكِيْرٌ وَأَحْكَامٌ"⁵³, "فِي" ⁵⁴ "مَعْرِفَةٍ جَدَلِهِ" örneklerinde olduğu gibi.

Zürkânî'nin Menâhil'de neredeyse kitabın iskeletini oluşturduğu baş kaynağı Suyûtî'nin el-İtkân'ıdır.⁵⁵ Bunda Suyûtî'nin topladığı ve kullandığı malzemelerin, dokuz asır boyunca uzman kuşakların geliştirdiği bütün ilimlere son derece açık, daha güvenilir ve daha zengin olmasının etkisi⁵⁶ olmalıdır. Örneğin "rivayet tefsirinin kaynakları" başlığı ile ele aldığı konu Suyûtî'nin el-İtkân adlı eserinden özetlenmiş gibidir. Aynı konuyu Suyûtî de Zerkeşî'nin el-Burhân adlı eserinden almıştır. Yine Zürkânî'nin "Mutlak olarak ilk nâzil olan", "أَوَّلُ مَا نَزَلَ عَلَى الْإِنْسَانِ" başlığı altında konuyu incelerken Suyûtî'nin İtkân'da⁵⁷ verdiği bilgileri özetlediği görülmektedir.⁵⁸

Muhît" dört Sünnî mezheple Zâhirî, Mu'tezilî ve Şiî âlimlerine ait 200'ü aşkın eserden yararlanılarak telif edilen bir ansiklopedik eserdir. Gürkan, Menderes, "Zerkeşî, D.İ.A., LXIV, 289-290; Zürkânî, age, I, 34, 64; II, 161, 173

⁴⁸ Akîle, el-Mekkî ibn Akîle, ez-Ziyade ve'l-İhsan fî Ulumi'l-Kur'ân, Câmîatü's-Şârika, Şarika, 2006

⁴⁹ Erkan, Selahaddin, Muhtasarü'l-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1990

⁵⁰ Bazmul, Muhammed b. Sâlim, Tezhîb ve Tertîbu İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân, Dârü'l-Hicre, Riyad, 1996

⁵¹ Bekiroğlu, age, s. 114.

⁵² Zerkeşî, age, I, 17; Suyûtî, age, IV, 37.

⁵³ Zerkeşî, age, I, 199; Suyûtî, age, I, 28, 138.

⁵⁴ Zerkeşî, age, I, II, 24; Suyûtî, age, I, 26.

⁵⁵ Zürkânî, age, I, 27, 28, 37, 135, 198, 400, 433; II, 14, 16, 18, 30, 49, 61, 79, 161, 299.

⁵⁶ Arkoun, age, s. 35.

⁵⁷ Suyûtî, age, I, 91-95; Suyûtî konuyla ilgili başlığı seçerken "مَعْرِفَةُ أَوَّلِ مَا نَزَلَ" başlığını kullanırken, Zerkeşî "مَعْرِفَةُ أَوَّلِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ وَآخِرِ مَا نَزَلَ" başlığını tercih etmiştir.

⁵⁸ Zürkânî, age, I, 93-96; Diğer örnekler için bkz. "Tertîbü'l-Âyâtî ve's-Süver", I, 346-361.

Zürkânî'nin, iktibaslarında İtkân'dan aynen aldığı cümleler de vardır. “مَعْرِفَةُ”⁵⁹ gibi. “سَبَبِ النُّزُولِ يُعِينُ عَلَى فَهْمِ الْآيَةِ فَإِنَّ الْعِلْمَ بِالسَّبَبِ يُورِثُ الْعِلْمَ بِالْمُسَبَّبِ”⁵⁹ gibi.

III. İbn Teymiyye'nin “Mukaddime fî Usûlü't-Tefsîr”

İbn Teymiyye'nin (v. 728/1327), “Mukaddime fî Usûlü't-Tefsîr” eseri, “Tefsir Usulü” ismini taşıyan en eski eser olduğu ifade edilmektedir.⁶⁰ Zerkeşî tarafından “Tefsirdeki En Güzel Yöntemin Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri Olduğuna Dair” şeklindeki başlık altında verilen bilgiler, aslında İbn Teymiyye'nin “Mukaddime'sinin özetlenmiş hali olmasına rağmen bu konuda kaynak belirtilmeyip sadece (قيل) ifadesiyle iktifa edilmiştir.⁶¹ Zürkânî'nin eserinde İbn Teymiyye'nin bu eserine başvurmuştur.⁶² “لأن احتمال أن يكون سمعه من النبي صلى الله عليه وسلم أو من بعض من سمعه منه أقوى، ولأن نقل الصحابة عن أهل الكتاب أقل من نقل التابعين” cümlesi gibi alıntılar vardır.⁶³ Ancak aynı cümlelerin el-İtkân'da da yer alması nedeniyle bazı alıntıları Zürkânî'nin el-İtkân'dan alıntı yaptığı fikrini doğrulamaktadır.

IV. Abdullah Draz'ın “en-Nebeü'l-Azîm”i

Muhammed Abdullah Draz (ö. 1958) Zürkânî'nin çağdaşıdır. Zürkânî onu şöyle anlatır: “Son olarak bir kitaba rastladım başında “en-Nebeü'l-Azîm anî'l-Kur'ânî'l-Kerîm” yazıyordu. Eserdeki yazım ve düşünce metodu çalışmaya dikkatlice eğilmeye itti, üslup ve ifadesi çok hoşuma gitti. Bu kitap Ezher Üniversitesi tarafından Fransa'ya gönderilmiş olan dostum Allame Abdullah Draz'a ait. Allah sağlıklı ve bilgiyle dopdolu olarak dönmeyi İslam'ın ve Müslümanların kendisinden faydalanmasını nasip etsin.”⁶⁴ Zürkânî özellikle “Üslûbu'l-Kur'ân” ve “İ'câzü'l-Kur'ân” konularında Draz'ın bu eserinden uzun alıntılar yapmıştır.⁶⁵

Bunların dışında Zürkânî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyad b. Abdullah ed-Deylemi el-Ferrâ'nın (ö. 207/822) “Meâni'l-Kur'ân”⁶⁶ Yahyâ b. Şeref en-

⁵⁹ Suyûtî, *age*, I, 108; Zürkânî, *age*, I, 109; Diğer örnekler için bkz. Suyûtî, *age*, I, 112; Zürkânî, *age*, I, 126.

⁶⁰ Muhammed Safa, *Ulûmü'l-Kur'ân min Hilali Mukaddimâti't-Tefsîr*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2004, I, 52-53; Ömer Çelik, “Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri” *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İSAV, İstanbul, 2002, s. 52.

⁶¹ Öztürk, *agm*, s.185.

⁶² Zürkânî, *age*, I, 109, 126; II, 19, 24, 25, 26.

⁶³ Takiyyüddîn ibn Teymiyye, *Mukaddime fî Usûlü't-Tefsîr*, Dâru mektebetü'l-hayât, Beyrut, 1980, s. 22; Suyûtî, *age*, IV, 205; Zürkânî, *age*, II, 24; Başka örnekler için bkz. İbn Teymiyye, *age*, I, 16; Suyûtî, *age*, I, 112; Zürkânî, *age*, I, 126; İbn Teymiyye, *age*, I, 21; Suyûtî, *age*, IV, 205; Zürkânî, *age*, II, 24.

⁶⁴ Zürkânî, *age*, I, 38-39.

⁶⁵ Zürkânî, *age*, I, 91, 142; II, 318, 326.

⁶⁶ Zürkânî, *age*, I, 352, 390.

Nevevî'nin, (ö. 676/1277) Kur'ân İlimlerine dair eseri "et-Tibyân fî Hameleti'l-Kur'ân" ⁶⁷ Ebu'l-Hasan Ahmed b. Muhammed en-Nisaburî Vâhidî'nin (ö. 468/1076) "Esbâbü'n-Nüzûl"⁶⁸, Ebu'l-Kâsım en-Nisaburî'nin "et-Tenbîh alâ Fadli Ulûmi'l-Kur'ân"⁶⁹, Abdullah Hatîb İskâfî'nin, (ö. 421/1030) "Dürretü't-Tenzîl ve Gurretü't-Te'vil"⁷⁰, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed Râgıb el-İsfahânî, (ö. 502/1108) "Mu'cemü Müfredâti Elfâzi'l-Kur'ân"⁷¹, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bakillânî'nin, (ö. 403/1013) "el-İntisâr li'l-Kur'ân"⁷² isimli kitaplara da başvurur.

b. Klasik Tefsir Kaynakları

Zürkânî tefsiri, "beşerin gücü nispetinde Allah'ın murâdının ne olduğuna işaret eden ve Kur'ân'ı açıklamaya çalışan bir ilimdir." ⁷³ şeklinde tanımlanmaktadır. Tefsirde gereksiz ve uzun yorumlar yapılmasının, doğru tefsirden uzaklaştırdığı için müfessirlerin bu yöntemini eleştirmektedir. "Bazı müfessirler âyetin tefsirinde farklı görüşleri uzun uzun yazmaya önem vermişlerdir. Örneğin sahih rivayette "Gazaba uğrayanların" Yahudiler, "sapkınların" Hıristiyanlar olduğu ifade edilmişken "Nimet ve lütfuna nail ettiklerinin yoluna ilet. Gazaba uğrayanların ve sapkınlarınkine değil."⁷⁴ âyetinin tefsiriyle ilgili 10'a yakın farklı yorum yapılmıştır. Çok nakil yapmaya dalmak makbul tefsire ulaşmaktan onları uzaklaştırmıştır."⁷⁵ Ayrıca bir müfessir lügat, sarf, nahiv, belagat, kıssalar, nasih ve mensuh, hadisler, mücmel, mübhem ve mevhibe, ilmi gibi ilimlere ihtiyacı vardır. Ayrıca muhakkik ve müdakkik bir müfessir Kur'ân'ı nâzil olduğu asırda kullanılan manalarına göre tefsir etmesi gerekir.⁷⁶

"Menâhil"de yaşadığı dönemde vâir olan tefsir kitaplarının hemen hepsini kullanmıştır. Ancak bu kitaplardan bir kısmına sadece birkaç kez atıfta bulunmuş, bir kısmına ise epeyce başvurmuştur. En çok başvurduğu tefsirlerden başlayarak bazı örnekler verelim:

I. Taberî'nin "Câmiu'l-Beyân"

Muhammed ibn Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) tam olarak zamanımıza ulaşan iki kitabından biri olup İslâm dünyasında Kur'ân âyetleriyle ilgili Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve onları takip eden nesilden gelen rivayetleri toplamasıyla meşhur olan hacimli tefsiridir. Rivayet tefsir

⁶⁷ Zürkânî, *age*, I, 267, 352, 358, 409, 411.

⁶⁸ Zürkânî, *age*, I, 96, 106, 109, 114; II, 31, 78.

⁶⁹ Zürkânî, *age*, I, 200.

⁷⁰ Zürkânî, *age*, II, 306.

⁷¹ Zürkânî, *age*, II, 280, 282.

⁷² Zürkânî, *age*, I, 100, 196, 27, 380, 434, 445.

⁷³ Zürkânî, *age*, II, 4.

⁷⁴ Fâtiha, 1/7.

⁷⁵ Zürkânî, *age*, II, 32.

⁷⁶ Zürkânî, *age*, II, 58-59.

kategorisi içinde sayılır. 30 cilt halinde basıldığı gibi, tahkikli ve muhtasar baskıları da vardır. Aynı zamanda bir kıraat âlimi olan Taberî, yeri geldikçe kıraat ihtilâflarına işaret eder ve bunlar arasında tercihler yapar. Bu tercihlerinde genellikle Kûfe ekolünü benimser.⁷⁷ Zürkânî, Menâhil'de Taberî'nin "el-Câmiu'l-Beyân" isimli eserine başvurmuştur.⁷⁸

II. Zemahşerî "el-Keşşâf"

Mahmud b. Ömer Ahmed Ebu'l-Kasım el-Harezmi, ez-Zemahşerî el-Mutezilî (ö. 538/1144) eserini kısmen Mekke'de yazdığı ve uzun süre ikamet ettiği için Allah'ın komşusu anlamında "Cârullah" denmiştir.⁷⁹ İtikadî mezhebini ifade etmesi açısından o bir Mutezilîdir. Ayrıca pek çok Mutezilî âlim gibi fıkhi açıdan Hanefi Mezhebine bağlıdır.⁸⁰ Zürkânî'nin eserinde Zemahşerî'ye ait "el-Keşşâf" isimli eserine yer yer başvurduğu görülür.⁸¹

III. Fahreddîn Râzî "Mefâtihu'l-Gayb Tefsiri"

Hicri VI. asrın büyük mütefekkirlerinden biri olarak kabul edilen Râzî (ö. 606/1209), kelâm, fıkıh usulü, tefsir, Arap dili, felsefe, mantık, astronomi,

⁷⁷ ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemseddin Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, Dârü'l-hadîs, Kahire, 2006, XI, 165; İbn Nedîm, *age*, s. 287; ez-Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, t.s., I, 147; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, y.y., 2002, VI, 69; Kehhâle, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993, III, 191; es-Sâlih, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-İlmi li'l-melâyîn, y.y., t.s., s. 291; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-Meârif, Riyad, 1981, s. 394; Cerrahoğlu, İsmail, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Tefsiri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1968, c. XVI, ss. 79-101; Öztürk, Mustafa, "Taberî'nin Tefsir Anlayışında Seleflik ve İlimli Zahirlik", *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerir et-Taberî Sempozyumu*, Konya 2010, s. 18; Cerrahoğlu, İsmail, Camiü'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân maddesi", *DİA*, VII, 105; Mertoğlu, Suat, "İbn Cerîr et-Taberî maddesi", *DİA*, XXXIX, 320; Önen, Hacı, *Taberî Tefsirinde Dirayet*, Doktora Tezi, Ankara, 2012.

⁷⁸ Zürkânî, *age*, I, 121; 141; 144; 168; 174; 466; 471; II, 13, 17, 28, 29.

⁷⁹ İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâ'ü Ebnâ'i'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut, 1993, V, 169.

⁸⁰ el-Hamevî, Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-Udebâ*, (thk. İhsan Abbas), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993, VI, 2687; ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmü'n-nübelâ*, XX, 152; el-Fîruzâbâdî, Ebü't-Tahir Meccüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Bülğâ fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Lüğati*, Dâru Sa'duddîn, y.y., 2000, I, 291; es-Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Buğyetü'l-vüâtî fî Tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-Nuhâti*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mektebetü'l-asriyye, Lübnan, t.s., II, 279; es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetü Vehbe, Kahire, h. 1396, s. 120; Ziriklî, el-A'lâm, VII, 178; Kehhâle, *age*, XII, 186; Dâvûdî Şemseddin b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, t.s., II, 8; Özel, Recep Orhan, *Keşşâf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002

⁸¹ Zürkânî, *age*, I, 389, 394; II, 34, 73, 74, 96, 100, 109, 142, 361.

tıp ve matematik gibi döneminin birçok ilimlerini öğrenmiş ve bu alanlarda eserler vermiştir.⁸²

Fahreddin er-Râzî, Mefâtihu'l-Ğayb'ı yazmaktaki maksadının aklî prensipler ve istidlâl yolları ışığında Kur'ân'a yöneltilecek hücumları önlemek, İslâm inancıyla ilgili istidlâlleri güçlendirmek ve bu konuda ileri sürülen karşı fikirleri reddetmek olduğunu belirtmektedir.⁸³ Râzî müteşâbih âyetlerin teviline de gücünü ve dirâyetini göstermiş, ancak bu konudaki ısrarlı tutumu sebebiyle İbn Teymiyye gibi âlimlerin şiddetli tenkidine uğramıştır.⁸⁴ Zürkânî'nin eserinde Fahreddîn Râzî'ye ait Mefatihü'l-Ğayb isimli tefsirinden epeyce faydalanmıştır.⁸⁵

IV. Ebû Hayyân “el-Bahru'l-Muhît fî Tefsîri'l-Kur'ân”

Adı Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân'dır. (ö. 654/1256)⁸⁶ Ebû Hayyân diye meşhurdur. Ebû Hayyan, nahiv, edebiyat, lügat ve kıraat ilimlerinin yanısıra tefsir, hadis, fıkıh ilimlerini de tahsil etmiştir.⁸⁷ Endülüs tefsir geleneğinin seçkin temsilcilerinden biri olan Ebû Hayyân, aynı zamanda kıraatler konusunda da mütehassıs olmuştur.⁸⁸ Hacimli bir tefsir olması sebebiyle bizzat müellifi tarafından “*en-Nehrü'l-mâd mine'l-Bahr*”

⁸² Ebû İshâk el-Hûnî, *Neslü'n-Nibâl bi mu'cemi'r-ricâl*, Dâru ibn Abâs, Mısır, 2012, IV, 505; İbn Hallikân, *Vefeyât*, IV, 248; es-Suyûtî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, s. 115; Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzâde, *Mevdûâti'l-Ulûm*, (thk. Kâmil Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr), Dârü'l kütübi'l-hadise, Kahire, 1968, II, 116; Ziriklî, A'lâm, VI, 313; el-Kattân, Mennâ, *el-Vecîz, fî Usulî't-Tefsir*, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Su'üd el-İslâmiyye, Riyad, 1980, s. 80; Uludağ, Süleyman, *Fahreddin Râzî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991, s. 71.

⁸³ er-Râzî, Fahreddîn, *Mefâtihu'l-Ğayb=et-Tefsîrü'l-Kebîr*, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1990, XVII, 114; Aydüz, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul, Işık Yayınları, 2004, s. 83; Duman, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, Kayseri: Erciyes Üni., Yayınları, 1992, s. 177; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 2007, s. 231.

⁸⁴ ez-Zerkân, Muhammed Salih, *Fahreddîn er-Râzî*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y., s. 46; el-Huleyf, Fethullâh, *Mevsûâtu'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Müessesetü Âli Beyt, t.y., s. 144.

⁸⁵ Zürkânî, *age*, I, 80, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 169, 336; II, 32, 67, 68, 96, 274, 275, 276, 277, 283, 284, 285, 298.

⁸⁶ el-Kütübî, Muhammed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut, t.s., IV, 71; el-Hüseynî, Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali, *Zeylû Tezkiretü'l-Huffâz*, (thk. Hüsameddin el-Kuddûsî), Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut, t.s., I, 23; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, II, 282.

⁸⁷ Kafes, Mahmut, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1994; Çelik, Hüseyin Avni, “Ebû Hayyân Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu” Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı.9, 1990, s. 143; Kafes, Mahmut, “Ebu Hayyân el-Endelüsî”, DİA, X, 152-153.

⁸⁸ Dağdeviren, Alican, “Ebû Hayyân El-Endelüsî Ve Kıraat İlmindeki Yeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2006, s. 25-47.

adıyla ihtisar edilmiştir.⁸⁹ Ebû Hayyân'ın "el-Bahrü'l-Muhît" isimli tefsiri Menâhil'in kaynakları arasındadır.⁹⁰

V. Alûsî "Ruhü'l-Meânî fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azim"

Ebû's-Senâ Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî, XIX. yüzyılın önde gelen müfessirlerindendir.⁹¹ Zürkânî'ye göre dört önemli işârî tefsir örneği vardır. Bunlar, Nisâburî'nin, Tüsterî'nin, Muhyiddin İbn-i Arabî'nin ve Âlûsî'nin tefsirleridir.⁹² İbn Âşur, bu tefsiri ilmi açıklamaları ve nazarî araştırmaları da içeren üslubu sebebiyle Fahreddin Râzî'nin eserine benzetmiştir.⁹³ Zürkânî, Menâhil'de Âlûsî'den alıntılar yapmıştır.⁹⁴

Bu tefsirlerin yanısıra Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, (516/1122)'nin "Meâlimü't-Tenzîl"⁹⁵, Ebû Muhammed Sehl et-Tüsterî'nin, (ö. 283/896) "Tefsirü't-Tüsterî"⁹⁶, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin, (ö. 982/1574) "İrşâd-ü Aklı Selim ilâ Mezây-ı Kitabi'l-Kerîm"⁹⁷, Ebû Muhammed İbn Atiyye el-Endelüsî'nin, (ö. 541/1147) "el-Muharrerü'l-veciz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz"⁹⁸, Ebü'l-Fida İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesir'in (ö. 774/1373) "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azim"⁹⁹, Muhammed Reşid Rıza'nın, (ö. 1354/1935) "Tefsirü'l-Menâr"¹⁰⁰, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah Mahmud Neseffî'nin, (ö. 710/1310) "Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl"¹⁰¹, Tantavî b. Cevherî el-Mısrî'nin, (ö. 1358/1940) "el-Cevâhir fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerim"¹⁰² yine Tantavî'nin "el-Kur'ân ve'l-Ulümü'l-Asriyye"¹⁰³ eserlerinden faydalanmıştır.

c. Öteki Kaynakları

Menâhil'de tefsir ve tefsir usûlü dışında epeyce başka ilimlerden âlimlerinin görüşlerine ve kitaplarına başvurulmuştur. Bunların başında

⁸⁹ Yıldırım, Suat, "el-Bahrü'l-Muhît", DİA, IV, 517.

⁹⁰ Zürkânî, *age*, I, 34, 389, 391, 394; II, 161, 173.

⁹¹ Abdulhamid, Muhsin, *el-Âlûsî Müfessiran*, Matbaatü'l-Maarif, Bağdat, 1968; Karakaş, Vehbi, *Âlûsî'nin Tefsirinde Âyetlerin İşârî Açısından Yorumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002; Çelik, Ahmet, *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî İsimli Tefsirinde İşârî Tefsîr*, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996; Eroğlu, Muhammed, "Âlûsî", DİA, II, 550-551.

⁹² Zürkânî, *age*, II, 82.

⁹³ İbn Âşûr, Muhammed Fâzıl, *et-Tefsir ve Ricâluhû*, Dârü'l-kütibi's-şarkıyye, Tunus, 1966, s. 145-147.

⁹⁴ Zürkânî, *age*, I, 365, 366, 386; II, 5, 66, 68, 82, 84, 272.

⁹⁵ Zürkânî, *age*, II, 30.

⁹⁶ Zürkânî, *age*, II, 82, 85.

⁹⁷ Zürkânî, *age*, I, 67, 69; II, 66; 360

⁹⁸ Zürkânî, *age*, I, 357; II, 325.

⁹⁹ Zürkânî, *age*, I, 100, 373, 416, 419, II, 13, 30, 110.

¹⁰⁰ Zürkânî, *age*, I, 224, 268, II, 7, 52, 54, 67, 296.

¹⁰¹ Zürkânî, *age*, II, 66, 68, 78, 401.

¹⁰² Zürkânî, *age*, I, 229; II, 100.

¹⁰³ Zürkânî, *age*, I, 38; II, 102.

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) gelir. Gazzâlî'nin İhyâü "Ulûmi'd-Dîn" ve Fıkıh Usûlü'ne dair eseri "el-Mustasfâ" dikkat çeker. Ayrıca kelama dair "İlcâmü'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm" eserine de başvurur.¹⁰⁴

İbnü'l-Cezerî'nin "Bu kitap, bâb sistematiği açısından hayli ilginç (garip) bir eserdir. Kıraat, tecvîd, nâsîh-mensûh, vakf-ibtidâ ve diğerleri olmak üzere müstakil birçok fenne ilişkin bilgileri içeren bölümleri câmi bir eserdir." dediği¹⁰⁵ İmam es-Sehavî'nin (ö. 643/1245) "Cemâlü'l-Kurrâ"¹⁰⁶ ve esas olarak Kur'ân'ın yedi harf üzere nâzil olduğunu bildiren ve konuyla ilgili hadisin açıklamalarını ihtiva eden, bu vesile ile Kur'ân ilimlerine dair bazı konuların da incelendiği¹⁰⁷ Ebû Şâme'nin (ö. 665/1278) "el-Mürşidü'l-Vecîz",¹⁰⁸ Ebû Amr ed-Dânî'nin¹⁰⁹ (ö. 444/1053), Yedi Kıraat'ın rivayetleriyle beraber birçok tarîk'ı anlattığı "el-Câmiu'l-Beyân",¹¹⁰ Muhammed Abdülgani Dimyâtî'nin "İthâfu Fudalâi Beşer fi'l-Kırâati'l-Erbaate Aşera"¹¹¹, Ebû Muhammed Kâsım b. Firruh b. Halef er-Ruaynî Şatbî, (ö. 590/1194)'nin "Hırzû'l-Emanî ve Vechü't-Tehânî"¹¹², Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin "Gâyetü'n-Nihaye fi Tabakâti'l-kurrâ=Gayetü'n-Nihaye fi Esmâi Ricâli'l-Kırâat Uli'r-Rivâye ve'd-Dirâye"¹¹³ eserlerine başvurur. Yine İbnü'l-Cezerî'ye ait "en-Neşr fi'l-Kırâati'l-Aşr"¹¹⁴ "Müncidü'l-mukrîn ve Mürşidü't-Tâlibin",¹¹⁵ Ebû Muhammed Necmeddin el-Vâsîfî, İbnü'l-Vecîh, (ö. 740/1339), "el-Kenz fi'l-kıraati'l-aşr"¹¹⁶ Menâhil'in kaynakları arasındadır.

¹⁰⁴ "İhyâ" için bkz. Zürkânî, *age*, I, 12, 13; II, 45, 90; el-Mustasfâ için bkz. Zürkânî, *age*, I, 113, 431; II, 168, 178; İlcâmü'l-Avâm için bkz. Zürkânî, *age*, II, 169.

¹⁰⁵ es-Sehavî, Alemüddîn Ali b. Muhammed, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, I-II, (thk. Ali Hasen el-Bevvâb), Mektebetü't-Turâs, Kahire, 1987, c. I, s. 3 vd. (Muhakkikin mukaddimesi).

¹⁰⁶ İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, (thk. Ali Muhammed ed-Dayyâ'), Matbaatü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, y.y., t.s., I, 97; bkz. Zürkânî, *age*, I, 32, 36, 252, 348, 379, 452.

¹⁰⁷ Altıkulaç, Tayyar, "Ebû Şâme el-Makdisî", DİA, X, 234; Gürtaş, Ahmet, "el-Mürşidü'l-Vecîz", DİA, XXXII, 60.

¹⁰⁸ el-Makdisî, Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Veciz*, haz. Tayyar Altıkulaç, Dâru Sâdır, Beyrut, 1975; Ebû Şâme, *el-İnâyetü bi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ulûmihî min Bidâyeti'l-Karnî'r-Râbü'l-Hicrî ilâ Asrine'l-Hâdiri*, Nebîl b. Muhammed, Riyad, t.s., s. 75; Zürkânî, *age*, I, 36, 45, 423, 438, 439, 447, 451, 452, 453.

¹⁰⁹ et-Tahhân, Abdülmüheymin, *el-İmâm Ebû Amr ed-Dânî ve Kitâbuhû Câmiu'l-Beyân fi'l-Kırâati's-Seb'i*, Mektebetü'l-Menâre, Mekke, 1988.

¹¹⁰ ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Umevî, *Câmiu'l-Beyân fi'l-kırâati's-Seb'a el-Meşhûr*, (thk. Yusuf Abdurrahman Mer'aşlî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994; Zürkânî, *age*, I, 422, 443, 445, 445.

¹¹¹ Zürkânî, *age*, I, 393.

¹¹² Zürkânî, *age*, I, 426, 451, 457, 458, 459, 460, 461, 462.

¹¹³ Zürkânî, *age*, I, 456.

¹¹⁴ Zürkânî, *age*, I, 145, 158, 159, 163, 164, 165, 173, 185, 191, 242, 430.

¹¹⁵ Zürkânî, *age*, I, 451, 455.

¹¹⁶ Zürkânî, *age*, I, 181.

Fıkıh Usulü'ne dair İmam Şafî'nin (ö. 204/820) "el-Ümm"¹¹⁷ Sa'deddin Mesud b. Ömer et-Teftazânî'nin, (ö. 792/1390) "*et-Telviḥ ilâ Keşfi Hakâiki't-Tenkih*"¹¹⁸, Abdurrahman b. Cadullah Bennânî'nin (ö. 1198/1784), "*Hâşiyetü'l-Allâme el-Bennânî alâ Şerhi Cem'i'l-Cevâmi*"¹¹⁹, Ebu Abdullah Celaleddin Ahmed b. Muhammed Ensarî el-Mahallî, (ö. 864/145), "*el-Bedrü't-Tâli' fi Halli Cem'i'l-Cevami*"¹²⁰ isimli fıkıh eserlerine de başvurur. Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd Zâhirî İbn Hazm (ö. 456/1064) "el-Muhallâ"¹²¹ Menâhil'de istifade edilen kaynaklardandır.

Tasavvufa dair, Ahmed b. Mübarek b. Muhammed Sicilmâsî'nin (ö. 1156/1743) "*el-İbrîz min Kelâmi Seyyidî Abdilazîz*"¹²²e başvurur.

Arap Dili ve Edebiyatı'na dair Zemahşerî'nin "Esâsü'l-Belâğ",¹²³ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî (ö. 676/1277)'nin "Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lugât",¹²⁴ Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübkî'nin, (ö. 771/1370) "Men'ü'l-Mevâni' an Cem'i'l-Cevâmi",¹²⁵ Abdülhakim b. Muhammed el-Hindî Siyalkutî'nin, (ö. 1067/1656), "*Siyalkutî ale'l-Mutavvel*"¹²⁶; Sîret-i Nebviye'ye dair, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdülbaki b. Yusuf Zürkânî'nin (ö. 1122/1710) "Şerhü'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye"¹²⁷; Kalam ilmine dair, Ebû Hafis Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Neseffî, (ö. 537/1142), "Akâidü'n-Neseffî"¹²⁸, Sa'deddin Mesud b. Ömer b. Abdullah Teftazânî, (ö. 792/1390) "Şerhu'l-Makâsîd"¹²⁹; Yine Sir James Jean'ın (ö. 1946) "el-Kevnü'l-Ğâmîd"¹³⁰ isimli eseri ve son olarak süreli yayın olan "Meşihatü'l-Ezherî's-Şerîf" koordinesinde çıkan "Mecelletü'l-Ezher=Nûrü'l-İslâm" Menâhil'in kaynaklarındandır.¹³¹

4. Menâhil'in Yöntemi

Zürkânî'nin Menâhil'de ana hatlarıyla yazım yöntemi şöyledir:

a. Kitapta öncelikle önem verdiği 17 konuyu incelemektedir. Bu 17 konuyu işlerken "17 Mebhas" başlığı altında konuları kategorize etmektedir. Her konunun altında farklı başlıklarla da konuyu açıklamaktadır. Konu

¹¹⁷ Zürkânî, *age*, II, 164.

¹¹⁸ Zürkânî, *age*, I, 22; II, 78.

¹¹⁹ Zürkânî, *age*, I, 437.

¹²⁰ Zürkânî, *age*, I, 136, 438, 440.

¹²¹ Zürkânî, *age*, II, 162.

¹²² Zürkânî, *age*, I, 382.

¹²³ Zürkânî, *age*, I, 328; II, 109.

¹²⁴ Zürkânî, *age*, I, 275; II, 29.

¹²⁵ Zürkânî, *age*, I, 135, 136, 436, 437, 438, 446, 467.

¹²⁶ Zürkânî, *age*, I, 13; II, 3.

¹²⁷ Zürkânî, *age*, II, 156.

¹²⁸ Zürkânî, *age*, II, 78.

¹²⁹ Zürkânî, *age*, I, 13.

¹³⁰ Zürkânî, *age*, II, 357.

¹³¹ Zürkânî, *age*, I, 91, 398; II, 134, 163, 170, 384, 387.

başlığıyla ilgili tanımlamalar yapıp, ardından konuyla ilgili başlıklar altında açıklayıcı bilgiler vermektedir.¹³² Örneğin, “المبحث الثالث في نزول القرآن” ana başlığının hemen ardından “معني نزول القرآن” alt başlığı ile “Nüzûlü'l-Kur'ân” kavramını izah etmektedir. “تَنْزِيلُ الْقُرْآنِ” başlığında Kur'ân'ın Levh-i Mahfuz'a, Beytü'l-İzze'ye ve Hz. Peygamber'e nüzullerinin nasıl olduğunu anlatmakta ve devamında sorularla konunun izahına devam etmektedir. Cebrâil'in Kur'ân'ı alış keyfiyeti ve kimden aldığı, Cebrail'in indirdiğinin ne olduğu, Hz. Peygamber'e Kur'ân'dan başka inen şeylerin de olduğu, Hz. Peygamber'e Kur'ân'ın iniş süresi, bu inişin parça parça (tencim) oluşunun delilleri, hikmetleri ve sırları, vahyi inkâr edenlerle iman edenler arasındaki sıcak savaş, vahyin türleri ve keyfiyeti, vahyin bilimsel izahı, vahiyle ilgili ortaya atılan şüphelere verilen cevaplar bu ana başlık altında ele aldığı diğer konulardır.

b. Menâhil'de konuyla ilgili bilinmesi gereken hususlar “الفوائد” “faydalar” başlığıyla anlatılmaktadır. “فائدة العلم بالمكي والمدني”¹³³ “Mekî ve Medenî olanı bilmenin faydası”, “فوائد الترجمة بهذا المعنى”¹³⁴ “Bu anlamda Kur'ân'ın tercümesinin faydaları”, “فوائد معرفة أسباب النزول”¹³⁵ “Sebeb-i Nüzulleri bilmenin faydaları”, “فوائد معرفة الآيات”¹³⁶ “Âyetleri tanımanın faydaları” gibi.

c. Menâhil'de konular ele alınırken yeri geldikçe İslam-Bilim çatışmasının olmadığı, İslam'ın bilime, araştırmaya, nefsi-kevnî delillere dikkat çektiği vurgulanmaktadır.¹³⁷ Örneğin Zürkânî vahyin bilimsel olarak ispatı için deliller ortaya koymaktadır.¹³⁸

d. Zürkânî'nin Menâhil'de konuyu ele alış yöntemlerinden biri de tasavvufi (irfânî) yaklaşımlarıdır. Örneğin “الحكم والأسرار في تنجيم القرآن”¹³⁹ “Kur'ân'ın ceste ceste inmesinin sırları ve hikmetleri”, “أسرار بلاغة القرآن ووجوه” “رسم القرآن سرٌّ من أسرار”¹⁴⁰ “Kur'ân belagatinin ve i'câz türlerinin sırları” ve “إعجازه

¹³² Zürkânî, *age*, I, 12.

¹³³ Zürkânî, *age*, I, 195.

¹³⁴ Zürkânî, *age*, II, 137.

¹³⁵ Zürkânî, *age*, I, 109.

¹³⁶ Zürkânî, *age*, I, 344.

¹³⁷ Zürkânî, *age*, I, 5, 7, 13; II, 98, 100, 174; Bedir esirleriyle konuyu anlatırken, her bir esirin okuma-yazma bilmeyen on müslümana okuma yazma öğretmesine değinir ve ardından şunları kaydeder. “أن الإسلام دين العلم والحضارة والمدنية.”

Zürkânî, *age*, I, 364.

¹³⁸ Zürkânî, *age*, I, 66, 68, 69.

¹³⁹ Zürkânî, *age*, I, 53.

¹⁴⁰ Zürkânî, *age*, I, 297.

الله المشاهدة¹⁴¹ “Kur’ân metninin yazımı Allah’ın müşahede edilen sırlarından bir sırdır” gibi.¹⁴²

e. Menâhil’i daha önce yazılmış Kur’ân ilimleri yazarlarından ayıran, sonrakilere de örnek olan önemli metodu konuyla ilgili şüphelere cevaplar vermesidir.¹⁴³ Menâhil’de yaklaşık 53 değişik konuda şüphe ve cevapları verilmektedir. İlk “Mucize” hakkındaki ileri sürülen şüpheler ele alınır, mucize ile ilgili oryantalistler ve modernist düşünürlerce ileri sürülen on şüpheye cevaplar verilir.¹⁴⁴

f. Menâhil’de dikkat çekici olan bir husus ta bazı konuların sonunda konuyu özetleyen bir bölüm bulunmasıdır. Zürcânî bu bölümde anlattığı konunun özetini yapar. Bu bölümler için farklı başlıklar kullanır: “Mebhasü Ulûmi’l-Kur’ân”ın sonunda “خلاصة”¹⁴⁵ “كلمة لا بد منها”¹⁴⁶; yine “Mebhasü Nuzûlü’l-Kur’ân”ın sonunda “خاتمة المبحث”¹⁴⁷; “Mebhas fi Tercemeti’l-Kur’âni ve Hükmühâ Tafsîlen”in sonunda “فذلکة المبحث”¹⁴⁸ “Mebhasü fi Evveli mâ Nezele ve Âhiri mâ Nezele”nin sonunda “ملحوظة”¹⁴⁹ gibi.

5. Menâhil’in Üslûbu

Muhammed Abdülazim Zürcânî tarafından kaleme alınan ve orijinalliği ile ilim dünyasının dikkatini çeken Menâhil’in üslûbunda öne çıkan özellikler şunlardır:

a. Zürcânî konuları ele alırken okuyucuyla interaktif bir ilişki kurmaktadır. Okuyucudan eleştiri beklentisi buna örnektir. “Kitabı okuyup eksik bulan herkesten ricam bana bu eksikleri göstermesidir. Zira din nasihattir. Müslümanlar birbirleriyle yardımlaşmaları sürece hayır üzerinedirler. İnsanlar için çıkarılmış en iyi ümmet olan selef-i sâlihîn bu değer ile başarıya ulaşmışlardır. Yeri gelmişken Hz. Ömer’in sözünü aktarmak ifadeye tat verecektir. ‘Bana nefsimin ayıplarını gösteren adam doğru yol üzerinedir.’¹⁵⁰ Eleştiri beklentisini birkaç kez tekrarlamaktadır.¹⁵¹

¹⁴¹ Zürcânî, *age*, I, 382.

¹⁴² Diğer örnekler için bkz. I, 53; II, 337, 383, 390.

¹⁴³ Sedat Sağdıç, “Zerkânî’nin Menâhilü’l-İrfân adlı eseri Çerçevesinde Kur’ân’a Yönelik Şüpheler Ve Verilen Cevaplar”, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.

¹⁴⁴ Zürcânî, *age*, I, 76-91; Diğer örnekler için bkz. Zürcânî, *age*, I, 102; 130; 184, 205, 263, 386, 412, 471; II, 86, 140, 153, 216, 223, 293, 330, 419, 420.

¹⁴⁵ Zürcânî, *age*, I, 39; II, 435.

¹⁴⁶ Zürcânî, *age*, I, 39.

¹⁴⁷ Zürcânî, *age*, I, 91.

¹⁴⁸ Zürcânî, *age*, II, 172.

¹⁴⁹ Zürcânî, *age*, II, 26, 79; Diğer örnekler için bkz. Zürcânî, *age*, II, 104.

¹⁵⁰ Zürcânî, *age*, I, 8.

¹⁵¹ Zürcânî, *age*, I, 13; II, 3.

b. Zürkânî'nin Menâhil'de Kur'ân ilimlerine dair sadece 17 konuyu ele alması "Burhân" ve "İtkân" gibi sahasındaki başyapıtlara göre azdır. Her ne kadar bu 17 "Mebhas" başlığının altında alt başlıklarla başka konulara da değiniyor olsa da bu husus göze çarpmaktadır. Böyle yapmasının nedenini kitabın hacminin büyüme riskine bağlamaktadır. "İ'câzü'l-Kur'ân konusu uzundur. İslam düşmanlarının konuyla ilgili ortaya attıkları şüphelerin hepsine cevap vermek ise daha uzundur. Sonradan "Hüsnü'l-İcâz fî İbtâli'l-İ'câz" adını verdikleri habis bir risaleye rastladım. Gördüm ki risale uydurma ve yalanlarla dolu. Bir sayfada farklı biçimlerde çarpıtmalar var. Ama biz bu risaledeki şüphelere de kitapta cevap verseydik koca bir kitap olacaktı. Hem bu reddiye çok uzun olacaktı. Sayfalar sınırlı, baskı araçları değerli! Bu sebeple elinizdeki matbu miktarla yetindik. Kasasü'l-Kur'ân, mesel ve cedel konularına kadar adımlar atmak istiyorduk. Ancak zaruretler bazı mahzurları mübahlaştırıyor."¹⁵² Menâhil daha az konu ele almış olsa da kendisinden sonra yazılmış Kur'ân ilimlerine dair eserler Menâhil'den bigâne kalamamışlardır.¹⁵³

c. Zürkânî Menâhil'de akide konularına da girmiştir.¹⁵⁴ Bu konuları ele alırken çoğunlukla Eşârî mezhebinin görüşlerini benimseyip savunmaktadır. "وتقریرُ بطلانِ هذه القاعِدةِ معرُوفٌ عندَ الأشاعرةِ من أهل السنة" ¹⁵⁵ "Bu kuralın geçersizliği Ehl-i Sünnetten Eşârîler tarafından benimsenmiş bilinen bir gerçektir." Zürkânî akide olarak Eşârî olmakla birlikte Menâhil'de farklı tercihleri bulunmaktadır. Tevfik Ulvân "Nakdü Akâidü'l-Eşâirati fî Kitâbi Menâhili'l-İrfân"¹⁵⁶ adlı çalışmasında bu farklılıkları ortaya koymaktadır.

d. Zürkânî itikadî olarak çizgisi bu olmakla birlikte, ana karakteristik özelliği Batı dünyasına yakın olmak, batı değerleri ile İslami değerlerin arasını uzlaştırıcı¹⁵⁷ Abduh ekolüne yakın durmaktadır. Menâhil'de

¹⁵² Zürkânî, *age*, II, 437.

¹⁵³ Subhî es-Sâlih, *age*, s. 52, 68, 69, 86, 92, 95, 124, 126, 263, 272, 276, 277, 280, 284, 286, 321, 352; Mennâ' el-Kattân, *age*, s. 9, 11, 117, 121, 139, 147, 401; İtr, Nureddîn, *Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Matbaatü's-sabâh, Dimaşk, 1993, s. 9, 38, 69, 129, 133, 146, 176, 187, 209, 219; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usulü*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yayınları, Ankara, 1971, s. 7, 32, 53, 57, 59, 112, 115, 119, 129, 18, 212, 215, 266; Yıldırım, Suat, *Kur'ân-ı Kerim ve Kur'ân İlimlerine Giriş*, Ensar yayınları, İstanbul, 2011, s. 18, 40, 71, 220; Öztürk, Mustafa, *Kur'ân, Tefsir ve Usul Üzerine*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011, s. 11,13, 14, 21, 114, Demirci, *age*, 2013, s. 23, 33, 131, 216; Çetin, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010, s. 23, 32, 37, 63, 123, 124, 127, 129, 130, 132, 134, 141, 144, 146, 166, 184, 187, 188, 203, 205, 211, 212, 214, 216, 218, 227, 232, 233, 366, 387, 421, 466.

¹⁵⁴ Zürkânî, *age*, "القرآن عند المتكلمين" "Kelam bilginlerine göre Kur'ân", I, 17; "منشابه الصفات" "Müşâbih sâfatlar", II, 288; Diğer örnekler için bkz. Zürkânî, *age*, I, 434; II, 5, 41, 45, 72, 121, 122, 165, 237, 289, 303.

¹⁵⁵ Zürkânî, *age*, II, 231.

¹⁵⁶ Tevfik Ulvân, "Akâidü'l-Eşâirati fî Kitâbi Menâhili'l-İrfân", Dâru Belensiyye, Riyad, h.1422.

¹⁵⁷ es-Sebt, *age*, s. 129.

Muhammed Abduh'un tefsir yorumlarına zaman zaman yer vermektedir: "Allâme merhum Şeyh Muhammed Abduh " وَالتَّيْنِ وَالزَّيْتُونِ وَطُورِ سَيْنِينَ، وَهَذَا الْبَلَدِ " âyetlerinin tefsirinde şöyle demektedir: "لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ" Ayette geçen "tîn" ve "zeytin" bazı müfessirlerin dediği gibi yararlarından dolayı değil, insanlık tarihinde meydana gelen büyük olaylar nedeniyle zikredilmiştir. Allah Teâlâ insanın dünyada ortaya çıkışından, Allah Resulü'nün peygamberliğine uzanan insanlık tarihinin dört devresine işaret eder. İncir ilk insan dönemine işarettir. Zira insan, incirin yaprak açtığı bahçedeki bir incir ağacının gölgesinde gölgeleniyordu.¹⁵⁸ Zeytin Nuh (a.s) ve neslinin dönemine işaret eder. Allah Teâlâ Nuh kavmini tufan ile helak etmiş ve inananları gemiyle kurtarmıştı. Nuh, kara parçası bulmaları için kuşlardan birini göndermiş, fakat gönderdiği kuş her hangi bir haber getirmemişti. Sonra bir başka kuşu göndermiş ve gagasında zeytin ağacının yaprağı olduğu halde geri gelmişti. Böylece Hz. Nuh, tufanın sona erdiğini, Allah'ın kendisine yeryüzünü imar etmesi ve orada yerleşip çoğalmaları için izin verdiğini anlamıştı.¹⁵⁹ Bu bakımdan zeytin, insanlığın ikinci defa gelişip çoğalmasının sembolü olmuştur. Dolayısıyla burada zeytine yemin edilmesi bu olayı hatırlatmaktadır. "Sina dağı hakkı için!" âyeti yeryüzünün putçulukla kirlenmesinin ardından yeryüzünde tevhid nurunun ortaya çıkışını anlatan Hz. Mûsâ şeriatı dönemine işaret etmektedir.¹⁶⁰ Ayrıca daha önce değindiğimiz sık sık din-bilim ilişkisine vurgu yapması yine Abduh Ekolü'nün etkisini gösteren bir gerçektir.¹⁶¹

Sonuç

Zürkânî'nin "Menâhilü'l-İrfan"ı klasik ve modern özellikleriyle "Ulûmü'l-Kur'ân" literatürünün en önemlileri arasında yerini almıştır. Klasik eserlere göre, daha metodik olması onu ayrıcalıklı kılmaktadır ve *Ulûmü'l-Kur'ân* üzerine yapılan çalışmalarda vazgeçilmezliğini korumaktadır. Menâhil, esas itibarıyla Ezher Üniversitesi Usûlü'd-Dîn Fakültesi öğrencileri için bir ders kitabı olması amacıyla kaleme alınmıştır. İlk basımından sonra müellifin gözden geçirmeleriyle alanının otorite başvuru kaynaklarından biri olmuştur.

Zürkânî, eserin telifinde kendinden önce yazılmış yüzlerce eserden yararlanmış, kendisinden sonra yazılan yüzlerce eser ve makalenin de baş kaynağı olmuştur. Zürkânî'nin yararlandığı kaynakların başında Suyûtî'nin el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân'ı gelir. Selef ve geleneksel anlayışa itimadından dolayı Zerkeşî ve özellikle Suyûtî'den alıntılar yapmıştır. Ancak eklektik tutumu ve kiminde kaynak göstermemesi eleştiriye açıktır.

¹⁵⁸ Kitabı Mukaddes, Tekvin, 3/1-8.

¹⁵⁹ Kitab-ı Mukaddes, Tekvin, 8/1-12.

¹⁶⁰ Zürkânî, *age*, I, 224-225. (Rıza, Reşid, "Tefsîrü'l-Menâr", IX, 304, el-Hey'etü'l-Mısıriyye el-âmmeh li'l-kitab, y.y., 1990), IX, 304. Reşit Rızâ tefsirde dördüncü evreyi zikretmemiştir.

¹⁶¹ Zürkânî, *age*, I, 268; II, 47, 52, 67, 296.

Döneminde Kur'ân'a yönelik ortaya atılan tereddüt ve şüphelere verdiği sistematik cevaplar orijinal olsa da bir Kur'ân İlimleri çalışmasının içinde yer alması, hem konuyu ana bağlamından uzaklaştırmakta hem de zihni konudan koparmaktadır. Belki her şüphe ve cevap yeni şüphe ve tereddütleri doğurmaktadır. Zürkânî'nin, Kur'ân'a yönelik şüpheler ve cevaplar mahiyetinde müstakil bir eser kaleme alması daha faydalı olacaktır.

Son dönemde Kur'ân eksenli tartışmaların başında "Tefsir usulünün ve yönteminin yetersizliği" gelmektedir. Görülüyor ki Zürkânî de yöntembilim sorununa ciddi bir katkı getirememiştir. Hatta daha önce yazılmış Kur'ân ilimleri eserlerindeki konu çeşitliliğini kısmen daraltmıştır. "Yeni bir tefsir usulüne ihtiyaç vardır" düşüncesine katkı sağlayacak tefsir yapma metodu geliştirememiştir.

KAYNAKÇA

ALTIKULAÇ, Tayyar, "Ebû Şâme el-Makdisî", DİA, X, 234.

ARKOUN, Muhammed, *Kur'ân Okumaları*, (çev.) Ahmet Zeki Ünal, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.

AYDIN, Muhammed, "Rivayet Tefsiri' Kavramı Ve Kur'an'ın Kur'an İle Tefsiri: Eleştirel Bir Yaklaşım", Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 20 (2009/2), s. 5.

AYDÜZ, Davut, *Tefsir Tarihi, Çeşitleri ve Konulu Tefsir*, İstanbul, İşık Yayınları, 2004.

AYYILDIZ, Erol, "Mısır'da İngiliz İşgalinin Arap Dili Üzerindeki Tesirleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dergisi*, Sayı: 1, Cilt. I, Yıl. 1, 1986, s. 69.

BALTACI, Burhan, "Tefsir Usûlünün Yeniden İnşasına Fıkıh Usûlünün Katkısı -Şâtıbî Örneği" *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İstanbul, 2009, s. 289-312.

BAZMUL, Muhammed b. Sâlim, *Tezhîb ve Tertîbu İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Hicre, Riyad, 1996.

BEKİROĞLU, Harun, *Tefsir Metodolojisi Açısından el-Burhan ve el-İtkan*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2013.

BİRİŞİK, Abdülhamit, Kur'ân İlimleri Terimlerinin Kaynağı ve Oluşumu, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, c. XIX, sayı. 1, yıl. 2006, ss. 29-43.

----- "Ulûmü'l-Kur'ân", DİA, LXII, 133.

CERRAHOĞLU, İsmail, "Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve Tefsiri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1968, c. XVI, ss. 79-101.

----- *Tefsir Usulü*, T.D.V. Yayınları, Ankara, 2007, s. 231.

ÇELİK, Ahmet, "Camîu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân maddesi", DİA, VII, 105.

----- *el-Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî İsimli Tefsirinde İşârî Tefsîr*, Atatürk Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1996.

ÇELİK, Ömer, "Hicri V-XI. Asırlarda Kur'ân İlimleri" *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İSAV, İstanbul, 2002, s. 52.

ÇELİK, Hüseyin Avni, "Ebû Hayyân Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu" Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi, sayı.9, 1990, s. 143.

ÇETİN, Abdurrahman, *Yedi Harf ve Kıraatlar*, Ensar Yayınları, İstanbul, 2010.

DAĞDEVİREN, Alican, "Ebû Hayyân El-Endelüsî Ve Kıraat İlmindeki Yeri", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2006.

ed-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd b. Osman el-Umevî, *Câmiu'l-Beyân fi'l-kırâti's-Seb'a el-Meşhûr*, (thk. Yusuf Abdurrahman Mer'aşlı), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1994.

ed-DÂVÛDÎ, Şemseddin Muhammed b. Ali b. Ahmed, *Tabakâtü'l-Müfessirîn*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, t.s.

DELİSER, Bilal, *ez-Zerkeşî ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri*, Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, Gümüşhane, 2012.

DEMİRCİ, Muhsin, *Tefsir Usulünün Temel Kaynakları*, Marmara Üni. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul, 2013, s. 33.

DEMİRCİ, *Tefsir Usulü*, Marmara Üni. İlahiyat Fakültesi Yay., İstanbul, 2013.

DUMAN, M. Zeki, *Uygulamalı Tefsir Usulü ve Tefsir Tarihi*, Kayseri: Erciyes Üni., Yayınları, 1992.

DURMUŞ, İsmail, "Mustafa Lutfî Menfelûtî", DİA, XXIX, 134-136.

- ERKADAN, Selahaddin, *Muhtasarü'l-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'n-Nefâis, Beyrut, 1990.
- EROĞLU, Muhammed, "Âlûsî", DİA, II, 550-551.
- ERSÖZ, İsmet, "Müzakere", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, s. İSAV, İstanbul, 2002, s. 88-89.
- ESER, Arif Serkan, *Ulümü'l-Kur'ân Geleneği ve Muhammed Abdulazim Zürkânî'nin Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2011.
- el-FÎRUZÂBÂDÎ, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *el-Bülğâ fî Terâcimi Eimmeti'n-Nahvi ve'l-Lüğati*, Dâru Sa'duddîn, y.y., 2000.
- GÖRENER, İbrahim, "Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, İlim Yayma Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- "Kur'ân İlimleri ve Tefsir Usulünün Bir Yöntem Çağrıştırmaları Sorunu", *Bilimnâme*, XVI, 2009/1, s. 17.
- GÖRGÜN, Hilal, "Mısır'da XIX. Yüzyıl Sonunda Panislamist Osmanlı Tarih Yazıcılığı: Muhammed Ferid ve Mustafa Kamil", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4. 2000, s. 107.
- GÜRKAN, Menderes, "Zerkeşî, D.İ.A., LXIV, 289-290.
- GÜRTAŞ, Ahmet, "el-Mürşidü'l-Vecîz", DİA, XXXII, 60.
- el-HAMEVÎ, Şihâbüddîn, *Mu'cemü'l-Udebâ*, (thk. İhsan Abbas), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1993.
- el-HULEYF, Fethullâh, *Mevsûatu'l-Hadâreti'l-İslâmiyye*, Müessesetu Âli Beyt, t.y.
- el-HÜSEYNÎ, Ebu'l-Mehâsin Muhammed b. Ali, *Zeylû Tezkiretü'l-Huffâz*, thk. Hüsameddin el-Kuddûsî, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, t.s.
- el-İTR, Nureddîn, *Ulümü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Matbaatü's-sabâh, Dımaşk, 1993.

- İBN AKÎLE, Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyade ve'l-İhsan fi Ulumi'l-Kur'ân*, Câmiatü's-Şârîka, Şarîka, 2006.
- İBN ÂŞÛR, Muhammed Fâzıl, *et-Tefsir ve Ricâluhû*, Dârü'l-kütibi's-Şarkîyye, Tunus, 1966.
- İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü'l-Âyân ve Enbâ'ü Ebnâi'z-Zemân*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sâdır, Beyrut, 1993.
- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak, *el-Fihrist*, (thk. İbrahim Ramazan), Dârü'l-Marife, Beyrut, 1997.
- İBNÜ'L-CEZERÎ, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr, *en-Neşr fi'l-kırââtü'l-aşr*, (thk. Ali Muhammed ed-Dayyâ'), Matbaatü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, y.y., t.s.
- İMAMOĞLU, İbrahim Hakki, *Celâleddîn es-Suyûtî Ve Kur'ân İlimlerindeki Yeri (el-İtkân Örneği)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- KAFES, Mahmut, "Ebu Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, 152-153.
- *Ebü Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 1994.
- KARAGÖZ, Mustafa, "Tefsirde Rivayet-Dirayet Ayırımının Ortaya Çıkışı ve Mahiyeti", *Bilimname*, V, 2004/2, s. 50.
- KARAKAŞ, Vehbi, *Âlûsî'nin Tefsirinde Âyetlerin İşârî Açısından Yorumu*, Basılmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- el-KATTÂN, el-Mennâ' *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Mektebetü'l-MeârifRiyad, 1981.
- *el-Vecîz, fi Usuli't-Tefsir*, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Su'ûd el-İslâmiyye, Riyad, 1980.
- el-KEHHÂLE, Ömer Rızâ, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1993.
- KİTABI MUKADDES, Eski ve Yeni Ahit (Tevrat ve İncil) İbrani, Kildani ve Yunani dillerden son tashih edilmiş tercümedir. Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul, 1958.
-

- el-KÜTÜBÎ, Muhammed b. Şakir, *Fevâtü'l-Vefeyât*, (thk. İhsan Abbas), Dâru Sadr, Beyrut, t.s.
- el-MAKDÎSÎ, Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-Veciz*, haz. Tayyar Altıkulaç, Dâru Sâdır, Beyrut, 1975.
- *el-Înâyetü bi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ulûmihî min Bidâyeti'l-Karni'r-Râbi'l-Hicrî ilâ Asrine'l-Hâdiri*, Nebîl b. Muhammed, Riyad, t.s.
- MERTOĞLU, Suat, "İbn Cerîr et-Taberî", *DİA*, XXXIX, 320.
- "Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî", *DİA*, LXIV, 579.
- EL-MUHASİBÎ, Haris b. Esed, *el-Akl ve Fehmü'l-Kur'ân*, thk. Hüseyin Kuvvetli, Dârü'l-Kindi, İrbid 1982.
- MUHSİN, Abdulhamid, *el-Âlûsî Müfessiran*, Matbaatü'l-Maarif, Bağdat, 1968.
- ÖNEN, Hacı, *Taberî Tefsirinde Dirayet*, Doktora Tezi, Ankara, 2012.
- ÖZEL, Recep Orhan, *Keşşâf Tefsirinin Kur'ân İlimleri Yönünden İncelenmesi*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 2002.
- ÖZTÜRK, Mustafa, "Taberî'nin Tefsir Anlayışında Seleflik ve İlimli Zahirîlik", *Bir Müfessir Olarak Muhammed b. Cerir et-Taberî Sempozyumu*, Konya 2010, s. 18.
- "Zerkeşî'nin Kaynakları; el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân Üzerine Bir İnceleme", *Ç.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. III, sayı. 2, Temmuz-Aralık 2003, ss.183-211.
- *Kur'ân-ı Kerim Meâli Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2014.
- *Kur'ân, Tefsir ve Usul Üzerine*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2011.
- PAÇACI, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'ân'a ve Tefsire ne Oldu? Klasik* Yayınları, İstanbul, 2008.
- PAKİŞ, Ömer, "Zerkeşî'ye Göre Mana, Tefsir ve Te'vîl," *Dicle Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. VIII, sayı. 2, 2006, s. 315-335.

- er-RÂZÎ, Fahreddîn, *Mefâtîhu'l-Ğayb=et-Tefsîrû'l-Kebîr*, Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut, 1990.
- RIZA, Reşid, "*Tefsîrû'l-Menâr*", IX, 304, el-Hey'etü'l-Mısriyye el-Âmme li'l-kitab, y.y., 1990.
- es-SAFA, Muhammed, *Ulûmü'l-Kur'ân min Hilali Mukaddimâti't-Tefâsîr*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, 2004.
- SAĞDIÇ, Sedat, "*Zerkânî'nin Menâhilü'l-İrfân adlı eseri Çerçevesinde Kur'ân'a Yönelik Şüpheler Ve Verilen Cevaplar*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011.
- es-SÂLİH, Subhî, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dârü'l-ilmî li'l-melâyîn, y.y., t.s.
- es-SEBT, Hâlid b. Osman, *Kitâbu Menâhili'l-İrfân li'z-Zürkânî: Dirâse ve't-Takvîm*, Dâr ibn Affân, Kahire, 2011.
- es-SEHÂVÎ, Alemüddîn Ali b. Muhammed, *Cemâlu'l-Kurrâ ve Kemâlu'l-İkrâ*, I-II, (thk. Ali Hasen el-Bevvâb), Mektebetu't-Turâs, Kahire, 1987.
- es-SUYÛTÎ, Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl) İbrahim, el-Hey'etü'l-âmme li'l-kitâb, Mısır, 1974.
- *Buğyetü'l-vüâtî fî Tabakâti'l-lüğaviyyîne ve'n-Nuhâti*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Mektebetü'l-asriyye, Lübnan, t.s.
- SÜLÜN, Murat, "Müzakere", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları-III*, İSAV, İstanbul, 2002.
- eş-ŞAKİR, Tarâ Ferhad, *el-Müstevâ's-savti mine'z-zevâhiri's-savtiyye, inde'z-Zerkeşî fî'l-Burhan*, Âlemü'l-kütübî'l-hadîs, İrbid, 2013.
- et-TAHHÂN, Abdülmüheymin, *el-İmâm Ebû Amr ed-Dânî ve Kitâbuhû Câmiu'l-Beyân fî'l-Kirâati's-Seb'i*, Mektebetü'l-Menâre, Mekke, 1988.
- TAŞKÖPRÜZÂDE, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Mevdûâti'l-Ulûm*, (thk. Kâmil Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr), Dârü'l kütübî'l-hadise, Kahire, 1968.
- et-TAYYÂR, Süleyman b. Nâsır, *Şerhu Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr libni Teymiyye*, Dâru ibnû'l-Cevzî, h. 1428.
-

- ULUDAĞ, Süleyman, *Fahreddin Râzî*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1991.
- ULVÂN, Tevfik, "*Akâidi'l-Eşâirati fî Kitâbi Menâhili'l-İrfân*", Dâru Belensiyye, Riyad, h.1422.
- YAZIR, Elmalılı Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili*, Nebioğlu Matbaası, İstanbul, 1968.
- YILDIRIM, Suat, "el-Bahrü'l-Muhît", DİA, IV, 517.
- *Kur'ân-ı Hakîm ve Açıklamalı Meâli*, Define Yay., İzmir, 2013.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdullah Şemseddin Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lâmü'n-Nübelâ*, Dârü'l-hadîs, Kahire, 2006.
- ez-ZEHEBÎ, Muhammed es-Seyyid Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetü Vehbe, Kahire, t.s.
- ez-ZERKÂN, Muhammed Salih, *Fahrüddîn er-Râzî*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, t.y.
- ez-ZERKEŞÎ, Ebû Abdullah Bedreddin Muhammed b. Bahadır b. Abdullah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, (thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, Beyrut, 1957.
- ez-ZİRİKLÎ, Hayrüddîn, *el-A'lâm*, Dârü'l-ilmî li'l-melâyin, y.y., 2002, VI, 210.
- ZÜRKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân*, Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, yy, ts.
- *Menâhilü'l-İrfân*, thr. Ahmed Şemsüddîn, Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut, 1988, I-II.
- *Menâhilü'l-İrfân*, Dârü'l-Marife, Beyrut, 2005.

